БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

Тиилелгениң 70 чылынга
Барба азы Барбалдай бе? 3

Удуртукчуга сөс
Кылыр ажылдар хөй 5

«Шын» солуннуң 90 чылынга
Хоочуннар-биле сүмелешкен 7

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№42
(18629)
2015 чылдың
апрель 21
вторник

Садар өртээ хостуг

http://shyn.ru
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тыванын Баштыңынын ажыл-албаны

«АМЫКТА» АЖЫЛ ХАЙНЫЫШКЫННЫГ

анын Баштыңы Шолбан Кара-Сүт-Хөл кожуунунуң Алдан-Маа-суурунуң чоогунда Борбак-Тей черде турар «Амык» көдээ ажыл-ының бүдүрүлге кооперативиниң лынга таарзынган.

рткен субботада ол арат ажыл-ынга Чазак Даргазы чедип чораан. ык» арат ажыл-агыйынга көргүскен не деткимчези халас барбаан дээр-е бүзүредим — деп, Шолбан Кара-оол нуң Вконтактыда арнынга бижээн. — үдүрүлге 30 кижини ажылга тургузуп . Эткир мал бүдүрер талазы-биле -агыйлыг деп эрге-байдалдыг болур лген. Ынчаар ажылдаар херек, че-киннерге доктаап болбас».

Амык» ажыл-агыйынга республика-барыын кожуннарының фермерле-ри-биле ужуражылга база болган. Часкы хову ажылдарын организастаары, эткир болгаш сүткүр малды сайзырадыры, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдү-рериниң перспективалары--бо болгаш өске-даа айтырыгларны Сүт-Хөл кожуунга 100 ажыг киржикчини чыгган үнүүшкүннүг зона хуралынга сайгарып чугаалашкан.

Аңаа Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Ба-рыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Өвүр кожуннарның көдээ ажыл-агый бараан-нарының бүдүрүкчүлери, агрономнар, сумулар даргалары, чагыргалар баш-тыңнары келгеннер. Шолбан Кара-оол бир дугаарында «Амык» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин сонуургаан, ында мыйы-стыг бода малдың (герефордтуң) баш саны 70 турганындан 215 чедир өскен. Бо чазын 11 бызаа база төрүттүнген.

Амгы үеде «Амык» документилер долдурар ажылды кылып турар. РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының негелдезин езугаар уксаалыг мал өстүрер деп эрге-байдалды алыр дизе, 150 сандан эвээш эвес мыйыстыг бода малдыг болур ужур-луг. Чагыгны Москваже киирген, ам эксперт кижиниң түңнелин манап турар.

Шолбан Кара-оол мал чемгерер черни көрген, малды суг-биле канчаар хан-дырып турарын сонуургаан. Ол ышкаш бызаа кажаазынче кирип, чаа төрүттүнген герефорд бызааларның ииити байдалы-биле танышкан. Малды шинчиир ажылды мал дугаарлаар черде кылып турар.

Чемгерилге баазазын тургузарының, часкы хову ажылдарынга белеткелдиң дугайында айтырыгларны өске хуралга чугаалашканнар.

Долаана САЛЧАК.

«ӨЛҮМ ЧОК ПОЛК» АКЦИЯ

Тиилелгениң 70 чыл оюнга Бүгү-российжи улусчу фронт белет-кел ажылдарын эгелээн. Респуб-ликаның хөй-ниити организация-лары-биле кады Май 9-та «Өлүм чок полк» деп акцияны эрттир-ер хемчеглерни 3 чыл дургу-зунда чорудуп турар. Ол акция-га кым киржип болурул, аңаа киржирде чүү херегил деп айты-рыгларга Бүгү-российжи улусчу фронтунуң Тывада салбырының удуртукчузунуң бирээзи Андрей Листов-биле чугаалашкан.

Ооң чугаазы-биле алырга, акцияны эрт-тирер оргкомитет тургустунган. Акцияның киржикчилери боттары фронтучуларның чуруктарын улгаттыр белеткеп, штендер-лерни кылып болур. Чуруктуң хемчээли А4 деп форматтан бичии эвес болур ужур-луг. Чурукка хоочуннуң ат-фамилиязын, аргалыг болза, кайы фронтуга, кайы дайынчы шериг кезээнге дайылдажып чо-раанын айтыр.

Тыванын тудуг техникумунда акцияга дуза кылдыр А4, А3 форматтыг чуруктар-га штендерлерни кылып, аар эвес өртекке садып турар.

Фронтучунуң чуруу чок болза, ат-сы-вын, каяа дайылдажып чораанын айыт-каш, «Өлүм чок полктуң» одуруунга кы-лаштап эртер. «Өлүм чок полк» чыс-каалынга киржири фронтучуларның салгалдарының хууда херээ.

Төөгүге дайынчының чырык адын мөңгежидип, ооң маадырлыг чоруун шупту билир боор кылдыр «Өлүм чок полктуң» moypolk.ru деп сайтызынче киргеш, ооң чуруун, ат-сывын киирип каап болур.

Тиилелгениң 70 чыл оюнда Россияның Президентизи Владимир Путин Бүгү-российжи улусчу фронтунуң эгелээш-киннерин деткип, Май 9-та Кызыл Шөлге Тиилелгениң парадынга «Өлүм чок полктуң» одуруу киржир дээн. Бо чылдан эгелеп акция Бүгү-российжи чергелиг апаар.

«Өлүм чок полкту» сактыышкыннарга диригжидип, чыскаалга киржиринче Бүгү-российжи улусчу фронт кыйгырып тур. Чыглыр чери Кызыл хоорайның культура болгаш дыштанылга парыгы. Май 9-туң хүнү, эртенгиниң 9 шакта.

Инга КЫШТЫМОВА.

Чагыдылга – 2015(II)

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУННУ

2015 чылдың ийиги чар-тыында «Шын» солуннуң ча-гыдылгазы Тыванын бүгү поч-та салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киос-килеринде бо хүннерде чоруп турарын дыңнадып тур бис.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок үннарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту – бижикчиле-исти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Ооң-биле чергелештир чылдың ийиги чартыынга чедир ча-гыдылгазы үстү берген номчукчулар бар болза, чурттап турар чериниң аайы-биле почта салбырларынга болгаш «Тывапечать» черлеринге дарый чедип, «Шын» солунну айлап чагыттырып алырыңарны сүмелеливис.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар.
Чагыдылга уламчылап турар!

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	420,51	841,02	1682,04
31730 — организа-цияларга	450,51	901,02	1802,04

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолдуң өрт айыыл-халавынга удур чонга кыйгырыы

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Час кээрге-ле бистиң чер-чуртувустуң янзы-бүрү булуңнарынга өрттер хып эгелээри кончуг харааданчыг. 2012 чылда аныяк өртчүлеривисти чидиргенивис кажанда-даа уттундурбас. Бо эртенги медээ-биле алырга, Каа-Хемде, Улуг-Хемде болгаш Чеди-Хөлдүң девискээрлеринде 4 өрттер хып турар. Оларның шуптузу кижилерниң буруузу-биле хып үнген. Агаар-бойдустуң аайы-биле бо хонуктарда өрт үнериниң айыылы улуг болуп турар.

Кожа-хелбээ Хакасияда өрттер кайы хире улуг когарал чедиргенин көрген, дыңнаан, билир бис. Бажың-балгады өрттенип калган кижилерге 1285 чаа бажыңнарны тудары бо хүнде негеттинип турар. 20 ажыг кижилер өрттен чок болган, өрттенген дыка хөй улус эмчиде чыдар. 6000 ажыг шээр мал, 700 ажыг бода малдар кажааларынга-ла өрттенип калган. Бо саннарның коргунчуун көрзүңерзе. Сан бүрүзүнүң артында улустарның чидириг-когаралы, ыы-сыызы, хилинчек-човуланы. Чаңгыс кижиниң кургаг сиген өрттедир дээн бодал чок чоруундан мындыг улуг айыыл-халап үнүп кээп болур.

Боданып көрээлиңер, чонум. *Кайы-хамаан чокка кургаг сиген өрттеткининден, тайга-сынга чедир өжүрбээн одагдан, октапкан таакпыдан, бичии улустуң от-биле ойнаанындан буруу чок улусту кайы хире улуг когаралга чедирип каап болур-дур. Уругларга, бичии чаштарга база кайы хамаанчокка от-биле ойнаар болза, кайы хире айыылдыг дээрзин улуг улус тайылбырлап бээри кончуг чугула болуп турар.*

Кожуун-суму бүрүзүнге чон-биле ужуражылгаларны кылып, өртке удур тайылбыр ажылын кылырын удуртулга черлеринге дагзып тур мен. Суму чагырга черлери бажың бүрүзүнге чедип, малчын аалдарны көзип, кургаг сиген өрттедирин шуут хоруур болза эки. Тускай доктаалсаавырлардан үндүрүп, кижилерниң боттарынга айыыл-халаптың дугайында болгаш өрттен канчаар камгаланыр талазы-биле тайылбыр ажылдарын күштелдиреринче кыйгырып тур мен!

Өрт айыылы келир болза, кым-даа оон камгаланып шыдавас. Ынчангаш өрттү болдурбазы кончуг чугула. Республиканың бүгү чонун бо үеде кончуг кичээнгейлиг болурун, чылдагаан чокка арга-арыг ишти кирбезин, арга даамалдары оруктарга хайгаарал черлерин тургузарын, өрт албан черлери бедик белеткелдиг турарын сагындырып тур мен!

Өрттүң тыптып келири үгле кижилерниң буруузу-биле болуп турар үве болганда, бот-боттарывысты дыңнажып, ыдыктыг чер-чуртувустуң байлак арга-арыынга, тайга-сынынга, хову-шөлдеринге хумагалыг болуп көрээлиңер! Демнежип алгаш, хай-халаптан чайлап чоруулуңар!

ЧАА МАШИНАЛАРНЫ – ПОЛИЦЕЙЖИЛЕРГЕ

Россия ИХЯ-ның «Көдээ участок төлээзи» деп тускай сорулгалыг төлевилелди боттандырарының күселиби-ле Каа-Хем, Бии-Хем, Тес-Хем, Сүт-Хөл болгаш Бай-Тайга кожууннарның полицияның участок төлээлеринге «Нива» автомобильдерниң дүлгүүрлерин Кызылда Тиилелге шөлүнге полицияның гарнизонунуң чыскаалының үезинде тудускан.

Корум-чурум үрээшкиннерин баш удур болдурбас дээш хоойлу-дүрүм камгалалының органнарының ажылдакчыларының шалыпкын хөделиринге, чурттакчы чон-биле улам сырый харылзаалыг болурунга чаа техниканы бергени дуза боор ужурлуг деп чыскаалдың киржикчилери полицейжилерге Тыванын Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалаан.

«Хамаатыларның чидиг айтырыгларынга баштай таваржып чоруур кижи участок төлээзи дээрзи чажыт эвес. Акшаландырыышкын-биле нарын үүлдер турзадаа, республика ИХЯ-биле кады участок төлээлеринге бажыңнарны тудуп бээр деп турар. Ол бажыңнарны ыяапла тудар.

Участок төлээлери кончуг чугула хөй-ниити ажылдыг бис дээрзин долузу-биле медереп билирин дилеп тур мен. ИХЯ-ның хүндүлүг ажылдакчылары, силерниң үүткүлдүг, шудургу ажылыңардан бистиң эң чугула үнелиг үүлүвүс хамааржыр дээрзин база катап сагындырып тур мен. Ол дээрге – кижилерниң амы-тыны, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруу. Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырары – республиканың сайзыралының база бир байдалы. Албан-хүлээлгеңерни күүседип тура, эрес-дидим болурунче силерни кыйгырып тур мен».

2014 чылда юбилейлиг хемчеглерни эрттирип турда, хөй-ниитиниң корум-чурумун бедик деңнелге хандырып шыдааны дээш, тыва полицияның хууда составынга өөрүп четтиргенин илереткеш, республиканың ИХЯ-ның ажылдакчыларынга Тиилелгениң юбилейлиг чылында база ындыг харыысалгалыг ажылдаарын Шолбан Кара-оол күзээн.

Гарнизоннуң чыскаалынга ТР-ниң иштики херектер сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Аяс Кандан муниципалитеттер аразында «Кызыл» килдистиң начальниги полицияның подполковниги Олег Лудуга полицияның полковниги погоннарны тывыскан. Россияның ИХЯ-ның «За доблесть в службе» медальды полицияның майору Аркадий Кууларга, «Полицияның тергиини» хөрек демдээн полицияның прапорщиги Орлан Сотпага тывыскан.

gov.tuva.ru-дан.

Апрель 21 – Тус чер бот-башкарылгазының х

ДЕМ-БИЛЕЛИГ БОЛУРУНУҢ МАГАДЫЛАЛЫ

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Чарлыы-биле Россия Федерациязынга Тус чер бот-башкарылга хүнүн апрель 21-де демдеглеп эрттирерин доктааткан. Тус-тус черлерниң бот-башкарылга органнары девискээрлерге амыдырал-чурталга-га, ажыл-ишке чугула айтырыгларны дарый шиитпирлээринге боттарының улуг үлүг-хуузун киирип турарлар. Бистиң республикада ындыг органнарның бирээзи «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциация. Ассоциацияны тургусканы чугула болгаш нарын айтырыгларны кожууннар, сумулар деңнелинге шалыпкын шиитпирлээр, аңгы-аңгы чергениң тус чер бот-башкарылга органнарының аразынга арга-дуржулга солчур, эки арга-дуржулганы дээштиг ажыглаар арганы берген.

«Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциацияның даргазы **Степан ДОСТАЙ**-биле «Шын» солуннуң корреспондентизи чугаалашкан.

— Степан Монгушевич, «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциацияны кажан удуртуп ажылдай бердиңер?

— Республикада тус чер бот-башкарылга органнарының дем-билелиг болурунуң магадылалы, оларның ажылын дээштиг организастаарынга салдарлыг, тус чер бот-башкарылга органнарының арга-дуржулгазын солчурунуң болгаш нептередириниң башкарыкчызы «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциацияның даргазы албан-дужаалга 2014 чылдың февраль айда болуп эрткен бешки съездизинге ассоциацияның даргазынга соңгуттурдум. Ассоциацияның даргазының оралакчызының албан-дужаалынга Бии-Хем кожууннуң чагырыкчызы Михаил Уюсов соңгуттурду. Бис кайывыс-даа удуртукчу ажылдарга үр ажылдаан улус бис, ынчангаш бистиң арга-дуржулгавысты база съездиниң киржикчилери кичээнгейге алганы чугаажок.

«Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциацияның кежигүннери ниитизи-биле 280 ажыг кижи. Оларның аразында кожууннарның чагырыкчылары, кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарының даргалары, республиканың хоорайларының мэрлери, хоорайларның Төлээлекчилер хуралдарының даргалары база бар. Ажыл нарын, үе база нарын, ынчангаш ассоциацияның ажылы база белен эвес.

— «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциацияның ажылының кол угланыышкыны кандыгыл?

— Ассоциацияның удуртулга болдурары кол документ болза «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазының организациязының ниити приципте-рининиң дугайында» 2003 чылдың октябрь 6-да үнген 131-ФЗ федералдыг хоойлу болур. Бо хоойлу тус чер бот-башкарылга органнарының ажылын организастаарын өйлеп турар. Ук хоойлуну хүлээп алганы чамдык бүрүн эргелерни муниципалдыг деңнелге элээн дээштиг болгаш шалыпкын боттандырар аргаларны берген. А ол бүрүн эргелерни тус чер бот-башкарылга органнары хоойлудүрүмге дүүштүр боттандырып чорудуп турарын, олар хоойлу-дүрүмде өскерилгелерни кичээнгейге ап, боттарының деңнелинде документилерге билдилиг киирип турарын хайгаараары «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциацияның кол сорулгаларының бирээзи. Ынчангаш прокуратура дээш, өске-даа хоойлудүрүм органнары-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар бис. Кайы бир хоойлуну шын эвес ажыглап турарының дугайында медээлер прокуратура органнарының талазындан мурнуку үеде элээн хөй турган. «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциация муниципалдыг тургузугларның ажылдакчыларының аразынга хоойлу-дүрүм талазы-биле тайылбыр ажылын калбартып, туда дузаны чедирип турар болгаш, сөөлгү үеде хоойлу-дүрүмнү боттарының бүрүн эргелеринге соора ажыглаар таварылгалар тус чер бот-башкарылга органнарының ажылында эвээжээн. Хоойлу-дүрүмнү, хамаатыларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын сагыырының дугайында документилерни төп органнардан бистиң ассоциацияже электроннуг хевирге чорудуптарга, бис оларны кожууннар, сумулар деңнелинче дүрген тарадыптар-дыр бис. Мындыг үүл хоойлу-дүрүмнү доктаамал хайгаараар, тус чер чергелиг хоойлу-дүрүм документилеринге өскерилгелерни федералдыг хоойлу-дүрүмге дүүштүр киирер арганы берип турар.

— «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциацияның республиканың хүн бүрүде ажыл-херектеринге киржилгезиниң дугайында чугаалап көрүңерем.

— «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чөвүлели» ассоциация федералдыг, республика болгаш муниципалдыг деңнелдиг органнарның аразында харылзаачы организация. Эрге-чагырганың янзы-бүрү деңнелдеринге хоойлудүрүм-биле холбашкан ажылдан аңгыда, хүн бүрүде ажыл-херектерге ассоциация кончуг идепкейлиг киржип келген. Чижээлээрге, тус чер бот-башкарылга болгаш күрүне эрге-чагырга органнарының кады ажылдажылгазының талазы-биле Кызыл хоорайга чоокта чаа болуп эрткен семинарны организастажып эрттирдивис. Аңаа Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол, Тыва Республиканың Дээди Хуралының даргазы Каң-оол Даваа база киришкен. Республиканың Баштыңы муниципалдыг тургузуглар чагыргаларының баштыңнарының болгаш тус чер Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының мурнунга сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының айтырыгларын шыңгыызы-биле көдүрген. Сайгарлыкчы чорукту улам сайзырадырының аргаларын семинарның киржикчилери сайгарып көргеш, оон бир көскү чижээ, Тыванын социал-экономиктиг байдалынга чедиишкинниг боттанып турар «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлге» деп губернатор төлевилели деп демдеглээннер. Чонга эң дээштиг деткимчени бо төлевилел ону уламчылаарын хөй ажы жы кижилер деткип турарын болгай бис.

«Тыва Республиканың м палдыг тургузугларының чө ассоциация бодунуң ажы дулгазын үгле Тыванын ге кызыгаарлавайн, оон да база делгемчидип, Россиянын регионнарынче, Моол Арат Р ликаже алгыдып турар. Ф айның төнчү үезинде Моолду нур аймактың төвү Улангом хо чордувус. Ажыл-агыйжы аа кын үезинде «Тыва Республи муниципалдыг тургузугла чөвүлели» ассоциация биле У хоорайның аразында кады а жылга дугайында керээни чар керээ езугаар тус чер органна ажыл-чорудулгазының ар жулгазын солчур, ажыл-а харылзааларны тургузар апа Бистиң ассоциацияның деле зын Улангом хоорайның мэри Очирбат Ганхуяг кончуг чылы уткуп алган. Моол эштер бо ч август айда Тывага аалдаг Оларның-биле ажыктыг ажы жы чугааны уламчылаар бис.

Алтай Республика-биле зааларны база алгыдып ту Сыын азырап өстүреринің, сы мыйызын болбаазырадырын галары-биле бистиң ажыл-а сайгарлыкчыларывыс, тус че башкарылга органнарының салгалыг ажылдакчылары та алыр. Алтайлар бисти июнь төнчүзүнде, сыын мыйызы үеде, оларга аалдап кээрин турар. Хөй чаа чүүлдерни алгаш кээр боор бис деп белет турар бис.

2015 чылдың апрель 2-3 ринде Чаа-Хөл, Каа-Хем, кожууннарның 5 кижи составт легациязы Абакан биле Мину хоорайларга болуп эрткен «Ту бот-башкарылгазының чидиг рыглары» деп Сибирь федера деңнелдиг семинарга кири келдилер. Россия Федерациязы Күрүне Думазының депутаттар чер бот-башкарылга органнар хоойлу-дүрүм документилери ажылдаарының ажыктыг сүмел берген. 2013-2015 чылдарда чер бот-башкарылга органнар ажылының дугайында хоойлуж гада өскерилгелер дугайында хемчээлдиг методиктиг литер раны семинарның киржикчилер берген. Бис ол литератураны д көвүдедир парлааш, муниципал терже чоруткан бис.

— Степан Монгушевич, эр неделяның төнчүзүнде Мос дан чаныып келдиңер. Ынаар гакчылап чорааныңар «Т Республиканың муниципал тургузугларының чөвүле ассоциацияның ажыл-херээ-б харылзаалыг бе?

—«Муниципалдыг тургу ларның ниити-россия конгрези кончуг улуг организациялыг бис чер бот-башкарылга органнары ажылын сайзырадырынга оон рип турар үлүг-хуузу дыка у Оон отчет-соңгулдалыг хурал киржип чордум. Бо хуралга база чер бот-башкарылга органнары ажылының дугайында кончуг ш гыы чугаа болган.

Шаңгыр-оол МОНГ

чугаалаш

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга

БАРБА АЗЫ БАРБАЛДАЙ БЕ?

ынчан 1943-1945 чылдар үези боор, Самагалдайга бистиң бажыңывыска акымның кады шериг эрттирген эжи-ле боор, нде гвардейжи демдектиг, дыдыраш, кара баштыг аныяк кижи н. Акым ол эжин Барбалдай деп адаар чораан. Акым баштак болгай, эжиниң Барба дээр адын Барбалдай деп баштактанып турган боор, шын ады та кым чүве. Барба азы Барбалдай бе? р-ле катап Тээлиге фронтучу Алексей Сайын-оолович Адыгбай н-биле чугаалажып ора, бо-ла кижиниң дугайында айтырган мен. ынча дээн: «Барбалдай деп атты сагынмайн тур мен. Сактырымстиң аравыска Каа-Хем чурттуг Барба деп кижи чораан ышкаш Оон бээр хөй-ле чылдар эрте берген. Амгы үеде назы-хар улгатолгаш кады чораан эш-өөрүмнүң ат-сывын уттуптар апарганым анчыг».

вадан Ада-чурттуң Улуг дайынынче чораан шериглеривистиң саны ам-даа орта билдинмес. Солун-сеткүүлдерде, теле-дамлгаларда ийи чүс алды-даа дээр, ийи чүс сес-даа дээр. Бо Күрүне архивинден тодарадып, кожуун-сумулар аайы-биле лыг информация чепсектери чонга дамчыдары чугула. Амгы аныяктары ол өгбелерниң ат-сывын билбес болгай. Ол хачок назы-хары улгады берген бистер безин орта билбес бис. Бо ырлыг өгбелеривистиң аразында томаанныг, пөрүк, «мен, мен» одун мактанмас бөдүүн дайынчылар хөй чорааны билдингир. нгаш оларның чамдыктарының аттары биске билдинмейн чомагатчок.

удавас демдеглээривис Тиилелгениң 70 чыл оюнда кым-даа, аа уттундурбазын.

чии тургаш көргеним ол акыйның хөрээ балыг чораан. Авам п берип турганын сактыр-дыр мен. Биске ынчан ол бир неделя болган боор. Ооң соонда ооң кайнаар барганын, кайда чоруулбес мен.

р эвес ооң төрелдери, салгалдары бар болза, ол өгбениң шын вын тодарадып бижий бээр боор деп идегедим.

Хүргүл-оол КАҢ-ООЛ.
күш-ажылдың хоочуну.

эли суур.

Барба Иргит.

ЕДАКЦИЯДАН: Солуннуң кчузу, бижикчизи Хүргүл- Максимовичиниң айтыга харыылары-биле ТР-алдарлыг ажылдакчызы, -Бадыргы» орденинiң чергезиниң болгаш «Күш-чы шылгарал» медалының екчизи, Эрзин суурнуң луг хамаатызы, Тываның лчылар эвилелиниң үнү Алдын-кыс Комбунуң инниң эрес-дидим дайынры» деп номунда Барба р оглу Иргиттиң дугайында эн үүлдү киирдивис.

005 чылда Тиилелгениң 60 ның бүдүүзүнде, Барба ттиң эң-не чоок төрели р, Анна Шавыевна Баланай-га ужуражып чугаалашкан мен:

– Иргит Барба акыйның ада-иези Сөвлчерниң Барбалыг деп черге чурттап турда, оол төрүттүнген. «Барбалыгга төрүттүнген оол-дур бо. Барба деп адап алза чазыг чок» — деп, оолдуң хинин кескен авазы сүмелээн төвгүнү Барба акым бистиинге кээп чорааш, чугаалап орган үве. Дайын киржикчилеринге тураскаалды кылдырар деп сорулганы деткип, эвээш, бичии-даа болза үлүүм киирер мен, шынында-ла төрелдери колдуу чок кижи-дир ийин. Бар-даа болза, олар-биле аралажып, чугаалажып чорбаан. Барба акым бичии турда, төрели кижи Кызылче эдерти берген. Кызылга алгы заводунга ажылдап тургаш, дайынче чораан мен дээр кижи. Дайындан келгеш, Эрзинге үр болбаан. Өглүг-баштыг апаргаш, Таңды кожуунче көжүп чоруткаш, аңаа малчыннап ажылдап чорааш, чок болган.

1957-1959 чылдарда Кызыл-Сылдыс школазынга ажылдап чораан клазывыс башкызы Анна Шавыевна, тураскаал тудар деп бодалывысты деткээн.

Тыва Республиканың күрүне архивинден тып номчааным характеристика бар.

Алгы заводунуң директору Торжунуң 1943 чылдың август 28-те ат салганы характеристикада Барба Иргит Базыр оглунуң дугайында мынчаар бижээн:

«Барба Иргит Базыр оглу 1913 чылда Эрзинниң Сөвлчер деп черге төрүттүнген. Алгы заводунда алгы будуур мастер. Ажылынга чүткүлдүг, кызымак. Хөй-ниити херээнге туруштуг, политика талазы-биле быжыккан. Эш-өөрү-биле найыралы быжыг».

Малчын өг-бүлеге төрүттүнген оол, ажылчын аңгының төлээзи боп хевирлеттинип, үе-шагның байдалының аайы-биле бодунуң амыдыралчы оруун тып ап турган - ол үениң кижилериниң бирээзи, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Барба Иргит Базыр оглу болган. Ол Тыва Арат Республиканың төвү Кызыл хоорайга ажылдап турда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ол үениң мурнакчы үзелбодалдыг кижилери ССРЭ-ни камгалаары дээрге-ле, Тыва чуртун камгалаары-биле дөмей кылдыр бодап, ТАРН-ның Төп комитединче дайынче чоруур дугайында билдириишкиннерни эки тура-биле киирип турганнар. И. Б. Барба шилилгени ажып эрткеш, тыва эки турачыларның аътты эскадронунуң дайынчызы апарган. Эки турачы эш-өөрү-биле шериг өредилгезин чедиишкинниг эрткеш, танкыга удур боолаар взводунга Ровно, Сурумчи, Дубно тулчуушкуннарынга киришкен. Ооң маадырлыг эрес-дидим чоруун ТАР Чазаа «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле демдеглээн. Ол дайынчы эштерибиле чаңгыс шугумга тулчуп, Украинаның өске-даа суурларын хостажырынга маадырлыг киришкеш, амыр-менди чанып келгеннерниң бирээзи.

Тайбың үеде Барба Иргит колхоз тургузуушкунунга болгаш хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип чораанын Бай-Даг чону, эң ылаңгыя улуг назылыглар утпааннар. Хоорайга чурттап, ажылдап чораан болгаш билир үүлдери көдээге турган улустан ылгалдыг болган. Ынчангаш ол соңгулда ажылының ужурдурумун дыка эки билир турганы-биле соңгулда комиссияларынга ажылдап турганын Эмзимаа Хүперовна Намзал сактып чугаалаар кижи.

Барба Иргит өг-бүлезиниң аайы-биле Таңдының «Коммунизмниң херели» колхозка ажылдап, чурттап чорааш, 1976 чылда мөчээн. Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан эки турачы эш-өөрү-биле кады Таңды кожуунның хүндүлүг кижилериниң бирээзи болуп, школада болгаш Кочетов суурда музейлерде, ооң дугайында сактыышкыннар кадагалаттынып турар. Кады дайылдажып чораан эштери Дагба Сат-биле чаңгыс колхозка мал малдап чорааннар, ол 1954 чылда мөчээн. Делик-оол Оюн Лопсан оглу дайынчы эжи «ССРЭ-ниң 50 чылы» совхозка ажылдап чораан. Кара-оол Оюн Өдекпен танкыга удур боолаар взводтуң ийиги салбырынга дайылдажып чораан эжи база Таңдының «Коммунизмниң херели» колхозка хову бригадиринге дыка үр ажылдаан. Чер чуртундан ырак-даа чораан болза, фронтучу эштериниң аразынга чоргаар чурттап, ажыл-ижинге үлегер-чижектиг чораанын ол черниң улуг назылыглары утпааннар. Совхозка малчыннап тургаш, Эрзин-Тестиң ээрерген делгем ховуларынга, изиг оъттуг одарларынга хой кадарып чораанын бодап, сактып чорааны маргыш чок.

1995 чылда «Дайынчы орукбиле» деп акцияга киржип, Таңдының Кочетов суурунга чедир чорааш келген Бай-Даг школазының башкылары: Анатолий Дүгержапович Балдир, Лориса Хайыновна Мандал, Жанна Иргитовна Ламажап, Алина Кан-ооловна Чурук, өөреникчилер Аяс Дукар, Вика Чопуй олар чаңгыс чер-чурттуу, эки турачы Барба Иргит Базыр оглунуң уруг-дарыы-биле ужуражыр дээн бодалы бүтпээн. Л. Х Мандалдың чугаалааны-биле Барба Иргиттиң уруу өскээр көжүп чорупкан болган.

Барба Иргит акывыстың уруу Наталья Барбаевна ам хүндүлүг дыштанылгада, Тес-Хем кожуунның О-Шынаада эмчи уруунуң уруун өстүржүп орар.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

1941-1945 чылдар – Ада-урттуң Улуг дайынының ылдары. Бо берге үеде ии-хемчилер эвээш эвес аадырлыг чоруктарны ылып, фронтуга дузаламыны көргүскен.

941 чылда Хадыңның орус, чурттакчылары чыыш-ху-а дугуржуп чугаалашкаш, озту тургусканнар. Даргаа И.Н.Полев соңгуттурган 1-1956 ч.ч.). Колхозунга маккай ажылдап, тииени чедип алырынга улуг н киргеннерниң саны Оларның чамдыызының ры бо: Маады (Иргит) Бамаа, П.К.Айыжы, Маады ү, Байкара Седен-оол, Сеоол алышкылар, Байкара ың-оол, Наскыл Байкара, мбаалай, Манчык-оол Оюн, н Василий, Осипов Иван, илиннер, Дряхлов Филип, мовтар дээш, оон өске.

1942 чылдан эгелеп Тывадан ет хамаатыларны фронтуже удуп эгелээн. Бии-Хемден дайын шөлүнче ниитизи-биле 900 хире кижи аъттанган, ооң 23-ү эки турачылар. Олардан 300 кижи ээп келбээн. Эки турачы 2 танкист база моон чораан. Оларның бирээзи Хадың суурдан Байкара Маспык-оол оглу Биче-оол. Бо танкистиң тайбың чуртталга дээш, төрээн чурту, чону дээш дайылдажып чораан черлери Украинадан эгелээш, Румыния, Венгрия чедир. Улуг сержант танкист Биче-оол Яссы болгаш Кишинев хоорайларны немец-фашистерден хостажып турган. Тулчуушкунга дайылдажып тургаш, маадырлыы-биле амы-тынындан чарылган.

Тарлаг сумузундан дайынга чораан эки турачы танкист Михаил Мыртаевич (Түлүш) Кызылтас ээп чанып келген. Оон Хадыңга келгеш орус уруг Мария Семеновна-биле өг-бүле тудуп чурттаан.

1943 чылдың май 20. Тыва чон эки турачы 11 танкистерни фронтуже үдээн. Оларның аразында Биче-оол биле Кызылтас база бар.

М.Кызылтастың дайынчы оруу Украинадан эгелээн. Ол Украинаның хөй-хөй хоорай, суурларын немец-фашистерден хосташкан. Эжелекчилерге удур тулчуушкуннар үезинде М.Кызылтас дайынчы даалгаларын тергиин эки күүседип турган. Улуг сержант М.Кызылтас эрес-дидим, үлегерлиг танкист чораан.

ССРЭ-ниң Камгалал яамызының архивинден документ:

Дужаал № 4

1945 чылдың январь

Демисежип турар Армия ийиги танк ротазындан Т-34-түң механиги, улуг сержант Түлүш Кызылтасты автоматчылар ротазының автоматчызы кылдыр томуйлаар.

Командир: майор Воробьев.

Штаб начальниги: капитан Беляков.

База бир дужаалда улуг сержант Кызылтас автоматчылар ротазының салбыр командири кылдыр томуйлаткан.

Билии бедик, орус дылды эки билир, эш-өөрүнге хүндүткелдиг, кадык-шыырак, кадыг-бергелерге торулбас болгаш мындыг эрге-дужаалдарга томуйлаттырып чорааны-ла ол боор.

Суурувуста Культура бажыңының чанында Ада-чурттуң дайынының киржикчилеринге тураскаал бар. Ында оларның аттарын шуткуп бижээн.

Тураскаалдың чанынга «Май 9. 1945», «Сактыышкын хүнү», «Шериг хүнүнге тураскааткан патриотчу ырлар, шүлүктер» дээн чижектиг өредилге-кижизидилге ажылын аныяктар, школачылар аразында башкылар болгаш суурнуң эрге-чагырга чери чылдың-на чорудуп турар. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң эрес-дидим, маадырлыг, коргуш чок, бергелерге торулбас чоруктары салгалдарывыска кончуг өөредиглиг, чоргааранчыг.

Бистиң бо бичии суурувуста безин оларның салгакчылары бар. Кымнарыл ол? 10 чыл иштинде үргүлчүлээн Афган дайынының киржикчизи Юрий Айыжы база Чечен Республикага хөделиишкиннерниң киржикчилери Кенденов алышкылар, Александр Маады, Михаил Салчак, Александр Долгар, Сайын Наскыл дээш, оон-даа өскелер 10 ажыг оолдар бар. Командылал черинден бедик үнелелди алган шаңнал-макталдыг оолдарывыс бар. Оларга база чоргаарланып чоруур бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң тураскаалында бижиттинген аттар бо: Байкара Биче-оол Маспык-оол

Кызылтас Михаил М, Яскин Павел Васильевич, Яскин М.В, Формовтар, Путинцев алышкылар, Самороков дээш, оон-даа өскелерниң аттары тураскаалда киир бижиттинген.

Амы-тынын харам чокка чурту дээш, тайбың дээш берип чорааннарны кеззэ шагда сактып-бодап, утпас ужурлуг бис.

Мария СЕДЕН-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

«Дорт харылзаа»

ВЛАДИМИР ПУТИН: «Бергелерниң бедиин эртивис»

Өзүлде бар

Апрель 16-да 3 шак 55 минута дургузунда үргүлчүлээн «Дорт харылзаага» чурт Баштыңынга баш бурунгаар келген айтырыгларның саны үш миллион ажа берген. Оларның хөй кезиинде кижилер социал камгалалга магадылал бар бе дээрзин кончуг сонуургааннар. Кирген айтырыгларның 17 хуузунда чурттала-коммунал ажыл-агыйының өртектеринге дүвүрел бар. Айтырыг салган чоннуң 6 хуузун кижиниң болгаш хамаатының хосталгалары болгаш эргелери сагыш човаткан болза, оларның 5 хуузун саң-хөө адырында байдал сонуургаткан.

Ниити киирилде чугаадан алыр болза, чурт бүдүрүлгезиниң күчү-күжүнде эвээш бол, өзүлде бар деп Президент демдеглээн. Чижээ, үлетпүр бүдүрүлгези — 1,7 хуу, продукция бүдүрүлгези 2.1 хуу өскен. Ооң мурнунда чылдарда туруп көрбээн 525 млн. тонна нефть тывыжын алган. 105,3 млн. тонна тараа дүжүдүн ажааган. Көдээ ажыл-агый ниитизи-биле 3,7 хуу өзүлделиг болган.

Ажыл-агыйның чамдык адырларынга, чижээ, химия бүдүрүлгезинге, чемишчидилгелер бүдүрүлгезинге 3-4 хуу өзүлделер бар-даа болза, биче бизнестиң капитал салыышкыны эвээжээн болгаш, эрткен чылын кирип турган орулгалар 2,5 хууга кудулаан. Ынчалза-даа тудуг адырында мооң мурнунда туруп көрбээн бурунгаарлаашкынны демдеглевес аргавыс чок — совет болгаш ооң соонда-даа үеден бээр ынча хөй метр чурттала шөлү ажыглалга кирип көрбээн — 81 млн. кв.м.

Эрткен чыл-биле деңнээрге, хереглел бараанныың өртектери ортумаа-биле 11.4 хууга өскен. Чурттакчы чоннуң бар турган акша-хөреңгизинден кирер ужурлуг орулгазы манап турганындан бир хууга эвээжээн, шалың акшазы 1,3 хууга өскен. Социал болгаш назыдап кыраанының пенсиязын өстүрген.

Экономиктиг хоруглар

Санкция азы хоруглар дээрге, бистиң чуртувустуң экономиказын кошкадыр, күчү-күжүн суларадыр сорулгалыг политиктиг утка кирген хемчегдир. Ынчалза-даа бо байдал бистиң чуртувус иштинде үлетпүр-бүдүрүлгелерни бут кырынга тургузуп алырының бир аргазы-дыр. Чурт иштинге даарап, чазап, тарып алыр чүүлдерни чүге даштыкыдан киирер ужурлуг бис? Бо талазы-биле ажылдаар күзелдиг улус хөй-ле болгай. Өртектер өзүп турар. Акша-шалың куду деп чугаалаштывыс. Бистиң национал валютавыс рубльдиң үнези кудулаан. Чылдан чылче нефтини даштыкыже үндүр садып, ооң акшазы-биле амыдырап келгенивисти билир бис. Ам ол практикадан ындыг дүрген ушта халыыр аргажок чүве-дир ийин. Сөөлгү чылдарда ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедитпейн, шалың акшазын өстүрүп-ле турган бис. Өскээр чугаалаарга, продукция бүдүрбейн, акшаны ап турган. Хоруглар чокта-ла рынок бисти акшаңарның үнезин шын, ылап өртээнге салыңар деп негеп келгени ол-дур. Ол чайлаш чок хемчег-дир. Дөмей-ле оон чайлавас турган бис: Чазак-даа, Төп банк-даа бедик билдилиг, доктаамал болгаш үезинде чурттуң экономиктиг политиказын зде көөрүн чедип аар аргалыг болганнар. Мында эң кол чүүл — рынок болгаш инвесторлар-даа ол бүгүнү эки талаже базым деп билип, бистиң экономиказыстың «кадыы» экижип келиринге бүзүрээннер.

Көдээ ишчилерге — орук ажык

База бир эскериг — бистиң көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлери Бүгү-делегей садыг организациязының кежүгүнүнге кирип алырывыска, рыноктан үндүр кыстырып, даштыкыдан эът, сүт, ногаа дээш, аъш-чем киирип эгелээнивисти утпаан боор силер. Ам Россияның көдээ ишчилеринге орук ажык, он-он чылдар иштинде орта хөгжүвейн турган адыр бо дораан сайзырай бээр эвес. Ынчалза-даа чурт иштиниң ажыл-агыйларынга күрүне деткимчези турар.

Акшаландырыышкын чежел?

Кризис азы сандараашкын деп-ле турар бис. Экономиканың хөгжүлдезинче 2,3 триллион рубльди чарыгдаары планнаттынган. Оларның 900 млрд. банкыларга, 250 млрд. рубльди экономиканың бүдүрүкчүлүг кеззэнге, ооң иштинде самолет тудуунга 100 млрд., күш-ажыл рыногун деткииринге 82 млрд., экономиканың херек кырында бар төлевилелди күүседиринге магадылал кылдыр 200 кадар 30 млрд. рубльди бээри көрдүнген.

Аналитиктерниң бодалы

Карак-биле көөрге, улуг-ла экижээн чүве чок ышкаш, ынчалза-даа чурттуң бар чоруур оруу тодаргайлаттынган. Херек кырында амгы берге байдалда канчаар сайзыразывысса экил деп чүүлдү билир болгаш шын орукту шилип алган бар чоруур бис. Кандыг-даа бергелер турза, чүү-даа канчап барбаан, бүгү чүүлдер шимчеп, ажылдап турар. Бистиң чурт даштыкы чурттардан банкыларның, бүдүрүлгелерниң алган чээлизин төлеп турар, рубльдиң үнези шын өртээнге чедип келген болгаш бергелерниң бедиин эрткен деп аналитиктер санап турар.

Угаан болгаш чүрек

Бо-ла бүгүнү чугаалап тура, кандыг-даа чурттуң экономиказын хөгжүдерде, угаан херек деп билир бис. Ынчалза-даа кижилер биске бүзүрээр болзун дизе, удуртукчуларның угаанындан өске, чүрээ база бар болур ужурлуг. Бо бүгү өскерлиишкиннер, бергелер бөдүүн кижиге кандыг салдарлыг болуп турарын удуртукчу билген турар ужурлуг» дээн сөстерге четкеш, чыглып келген хөй чоннуң Президентиге салган айтырыгларынга доктаап көрейн.

— Россияның экономиказы каш чыл эрткенде экижий бээрил дээн айтырыгга Путин: «Акшаның үнези быжыгып, рынок көдүрлүп орар болганда, ийи чылдан эвээш азы ол-ла хире үеде чүгээртээр чадавас» — деп харыылаан.

Кострома-даа, Украина-даа

Кострома облазының фермерлериниң бүдүрген продукциязын сайгарар садыг точкаларын тургусса кандыгыл дээн айтырыын деткээн: «Тус айтырыгны эрге-хоойлу деңнелинге чедир көрген турган, ынчалза-даа боттанмаан. Уруглар албан черлеринге, эмнелгелер таварыштыр фермерлериниң продукциязын садып-саарарын өөренип көөр кылдыр губернаторларга даалга бээрин дыңнаткан.

Россияның болгаш Украинаның аразында харылзаалар дугайында: «Политиктиг байдал өскерли бээр. Ынчалза-даа чон артып каар. Газ, хөмүр, электри энергиязы дээш чиигелделер украин чонга Россияның чонундан ачыдуза-дыр. Меңээ кандыг-даа ылгал чок — орус болгаш украин дээрге, чаңгыс чон-дур».

Квартираларны ыяап-ла алыр

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринден чурттаар оран-сава хереглеп турар кижилер, бажың дээш оочур 10 катап өскен-даа болза, шуптузу 2015-2016 чылдарда чаа квартираларны алыр дээрзин Президент бүзүреткен.

Владимир облазындан хоочуннар Ерохиннерниң айтырыынга харыылап тура, дайын хоочуннарынга халас бажың бээр программа 2008 чылдан ажылдап эгелээнин ол сагындырган. «Ону эгелеп тура, 25-35 муң хире кижиге деп санаан бис, регионнардан баш бурунгаар киирген чагыглар аайы-биле ындыг турган. Бөгүнде 281 муң хоочун бажың-биле хандыртынган, олче бюджеттен 308 млрд. рубльди үндүрген. Бо чылын 10 муң кижи бажыңны алыр, 5 муң кижи артып каар. Чурттаар оран-сава хереглеп турар хоочуннарның саны хенертен ол хире өскен-даа бол, баш бурунгаар саналгалар частырыглыг болган-даа бол, ол ажылды 2015 чылды база 2016 чылды төндүр эчизинге чедирерин шиитпирлээн бис» — деп, ол чугаалаан.

«Дайын хоочуннарының бодунга эвес-даа бол, оларның чоок төрелдеринге дуза-деткимче көргүзер ужурга бо-ла таваржып турар бис. Хоочуннарывыс ону алыр эргелиг болганда, ынчаар кылыр ужурлуг бис» — деп, ол немеп каан.

Ерохиннерге болгаш Забайкальеден кожалары чуруун тырттыргаш чорудупкан дайын хоочунунга хамаарыштыр боду хууда сайгарылганы кылырын ол аазаан.

Акшаны берген, эмнер...

Чиигелделиг эмнер алыр эргелиг аарыг кижилер дугайында айтырыг: «Кадык камгалал яамызының дыңнатканы-биле, херек ужурлуг бүгү эмнер келир үш ай дургузунда четчир кылдыр саттынган. Немей үндүрген 16 млн. рубль безин артык болуп турар, чүге дизе эм-таң бүрүнү-биле четчир. Бир эвес ол эмнер аарыг улуска четпейн турар болза, кеземче херээ ажыдар чылдагааннар бар-дыр» — деп харыылааш, В.Путин аарыг кижилерге күрүнеден көрдүнген чиигелделиг эмнер чүге чок болуп турарын сайгарып көөрүн аазаан. Ооң-биле кады аарыг кижилерге херек даштыкы эмнерни чурт бүдүрүлгезиниң эмнери-биле солуур дээн дамчыыр чугааларга база доктааган: «Бирээде, Кадык камгалал яамызы даштыкы эмнерден ойталавайн турар. Ийиде, бистер боттарывыстың эмнер кылыр бүдүрүлгелеривисти база сайзырадыр ужурлуг бис. Россияда бедик шынарлыг эмнерни база кылып турар». Эмнерниң өртээ улуг болуп турарын Президент база демдеглээн.

«Буруу шаап тур мен»

«Борис Немцов дугайында: «Ооң-биле таныжар, чугаалажыр-даа чораан бис. Меңээ болгаш кандыг-даа эрге-чагыргага удур чораан-даа болза, ындыг бужар үүлгедигни буруу шаап тур мен деп чугаалаан мен. Истелге кандыг чоруп турарыл? Өлүрүүшкүн болган соонда бир, улуг-ла дизе, бир хүн чартык үе болгаш херек-ти кылган улустуң ат-с билдине берген, дилеп, каш, хоругдап каары ар турган. Тус айтырыг ка шак иштинде шиитпирлет бергени бистиң эрге-хоо ажылдакчыларының шы дээн ажылының түннели-д

Дорт болгаш тода

Украинада бистиң ше леривис дайылдажып т бе дээн айтырыгга: «Си ге дорт болгаш тода хар лаайн — Украинада росси шериглер дайылдашпайн рар. Донбасстың мурнуу чүгүнге болган сөөлгү ме дежиишкиннер соонда, укр армияның штаб началь генерал бодунуң даштыкы риг коллегалары-биле ужу жылга үезинде «Бистер о шериг-биле чаалашпайн т бис» — деп чугаалаанынга немей чүнү харыылаар боор».

«Өске улус база»

«Дорт харылзааның» се лүнде салдынган чам солун айтырыгларны б көрээлиңер: «Клоннуг бол саар силер бе?», «Каттыш нациялар организациязы чиңгине секретары болуксаа силер бе?» дээн айтырыг га кысказы-биле: «Чок» — д харыылаан. Россияда Анд Сахаров ышкаш нацияны арын-нүүрү деп адап бол кижилер бөгүнгү Росси бар бе дээн айтырыга: «А дрей Сахаровту ниитилел б нацияның арын-нүүрү деп а алган болгай. Мен, Президе безин кым-бир кижиге ын хүндүлүг ат бээр эргем чо Ооң бодалы-биле, эш-ев ооң ээлдек аажы-чаңын а глап турар бе дээрге. «Чу эштерим эвес, өске улус баз — деп чугаалаан.

Чечектел-ле, Россия!

Силерниң күзелиңерде Ро сия кандыг чурт кылдыр кеп дүр дээн айтырыгга: «Мен айтырыгга каш-даа катап хар лаан мен. Россияны чечекте сайзыраан чурт кылдыр, оон нун даартагы хүнге бүзүрел аас-кежиктиг чон болур д бүзүрээр-дир мен».

Галина МАСПЫК-ОО

бөлүктү

Медээлер

БЕДИК-БЕДИК ДАГЛАРЛЫГ МӨҢГҮН-ТАЙГА

Даг-Алтайның бедик сыннары-биле кожаланчып чыдар Мөңгүн-Тайга бедик даглары, чаъстыг, туманныг тайга-сынныг чурумалы болгаш тос чүзүн малы-биле онзагай оран. Бойдустуң кайгамчык даглары, улуг-биче хөлдери, хемнери шагда-ла уран мерген сөстер-биле дамчыттынган. Ынчангаш бо үндүрүлгеде ырак-узак, кыдыг-кызыгаарда суур Мөген-Бүренниң ажыл-амыдыралы-биле таныжаалы, номчукчу.

Шалып, ишчи малчын чоннуг

Кызыл-Хая суурда тускайлаң тыва ук-саалыг мал ажыл-агыйлыг «Мөген-Бүрен» улуг бүдүрүлгениң ажылы чымыштыг. Бүдүрүлгени Мөңгүн-Тайга кожуунуң чоргааралы болур Өшкү-Саар Аракчааевна Ооржак билдилиг удуртуп турар. Ол мал азырап, өстүрүп чоруур нациялар арызындан «Россия Федерациязының эң-не тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи, республиканың социал-экономиктиг көгүлдезинге ооң үлүг-хуузу канчаар-даа ажок улуг. Арга-дуржулгалыг удуртукчуның ачызында бо бүдүрүлге республикада мурнуку одуругда турар.

«Мөген-Бүрен» күрүнеиң унитарлыг бүдүрүлгезинде 220 кижи ажылдап турар, сарлык кадарчылары, чылгычылар, малчыннар, тудугжулар болгаш ажылчыннар. Оларның шуптузу ажылынга кызымак, ханды-даа иштен чалданмас, хоочуннары аныяктарынга арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур. Чылдың дөрт эргилдеринде малчын кижиниң ажылы чымыштыг болгаш дыштаныр хүнү чок. Шынап-ла, мал азыраарын чүгле эрес-кежээ кижилер ылыр дээрзи-ле чөп.

Хой, өшкү, чылгы, сарлык

Бежен алды коданда малчыннар, чылгычылар, сарлыкчылар хаара туттунган. 6 коданда сарлык, бир кодан чылгы, артканнары шээр малдың коданнары. Шээр мал ажының саны 20 муң ажыг, сарлык — 890, 941 баш чылгы бар.

Мал оолдаашкыны март айда эгелээн, апрельде доостур. Бо үеде малчыннар, аш малды онча-менди камгалап алыр дээш уйгу-чыдын чок ажылдап турар. Оларның кол сорулгазы – чүс баш хойдан ол хире чаш төлдү азырап өстүргеш, мал ажының санын көвүдедири.

Эът, дүк, сүт, хымыс, хеңме...

«Мөген-Бүрен» ажыл-агыйы дүк болбаазырадыр, лапша кылыр, хлеб быжырар биче бүдүрүлгелерин 2009 чылда ажылдадып эгелээн. Тургузуп алган биче бүдүрүлгелери тус-тузунда дериг-херексел-дерлиг.

Азыраан малының эъдин, сүдүн, дүгүн боттары болбаазырадып турарлар. Сүттен кылган быштак, курут, мармелад, хымыс, өреме, дүктен кылган бичии ойнаарактардан эгелээш, өг шывар кидиске чедир кылыгларын, эъттен болбаазыраткан хеңмезин база оон-даа өске тыва аъш-чемин найысылалда эртип турар делгелгеге эккеп, садып-саарып турар.

Түңнел сөс

«Муң ажыг санныг чурттакчылыг суурда эки-даа, четпес-даа талалар бар» — деп, Өшкү-Саар Аракчааевна немей чугаалады. Биче бүдүрүлгелер, телефон харылзаазы, интернет четкизи бар. Суур чоогунда кыштагларлыг чамдык малчыннар безин телевизорну көрүп орар, хеп чуур машиналарлыг, телефон-биле база харылзажып турар.

Ажыл-агыйда четпестер дээрге, сарлыктарның 43-үн оорлап аппарган. Шалыпкын истелгени чорутканының түңнелинде оорлар тывылган, олар чүгле 19 баш сарлыкты дедир эгидип берген. Артканы ам-даа чок, билдинмес. Бо чылын хар чуга болганындан, 25 коданның суг-биле хандырылгазы бергедээн. Суг сөөртүр хөлгелер-биле дажып кыштаан. Оон аңгыда, бичии суурда арага садар ийи садыг бар. Ол дээш чамдык малчыннар кадарып орар малын каапкаш, сураг чок баар. Бо талазы-биле дөрт малчынның хемчээн алган, ийизи ажылдан хостаткан. Ажыл чокта канчап амыдыраарыл, амгы аныяк-өскен арагадан ойлап чоруур болза дээн дүвүрелин ол чажырбайн чугаалады.

Чүгле Мөген-Бүренде эвес, бо айтырыг кайы-даа булуңда чидиг... Ыраккы, ыржым булуңда хоочун удуртукчу дег бурунгаар көрүштүг ажылдап көрээлиңер!

Анисья ТЮЛЮШ.

Чуруктарны архивтен алган.

СЕМИНАР-ӨӨРЕДИЛГЕ

Орус культура төвүнге ТР-ниң муниципалдыг тургузугларының ажыл-чорудулгаларынга хамаарыштыр семинар болуп эрткен.

Семинарга кожууннар болгаш сумулар баштыңнары, кожууннарның чагыргычылары, ТР-ниң Баштыңының бүрүн эргелиг төлээлери киришкен. Семинарже салаткан ТР-ниң Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың муниципалдыг тургузугларының социал болгаш экономиктиг көргүзүглеринде эки болгаш багай талазынче өскерилгелерни айыткан. Республиканың база бүгү чурттуң экономизазын берге байдалдан үндүрер дээш, муниципалдыг тургузуглар чөвүлелдериннің удуртукчуларындан чогуур ажылдарны өгеп, саналдаан.

Кызыл хоорайның прокурорунуң дузакчызы Ирина Кузенкованың муниципалдыг тургузугларның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр илеткелинге 2015 чылдың 1-ги кварталында муниципалитеттерге нормативтиг хоойлужудулганың 332 үрээшкиннери болганын демдеглээн. Чамдык таварылгаларда удуртукчулар бүрүн эргелерин хоойлуга удур ажыглап турары илереттинген.

Муниципалдыг тургузугларның ажылдакчыларының чүгле 54 хуузу дээди эртемниг, а арткан 46 хуузу ортумак эртемниг бооп турар. Ортумак эртемниг ажылдакчылар каяа, канчаар мергежилин бедидип ап болурунуң дугайында «Профессионалдыг белеткел курстары болгаш стажировка» деп илеткелди Тыванын Күрүне университединиң проректору Николай Алдын-оолович Ондар семинар үезинде номчаан.

Инга КЫШТЫМОВА.

Удуртукчуга сөс

КЫЛЫР АЖЫЛДАР ХӨЙ

Раиса Борисовна Күжүгет ТР-ниң Өг-бүле болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелдиң даргазы болуп ажылдааш, бир чыл чеде берген. Ол үениң дургузунда кылган ажылының түңнелериниң дугайында бистиң корреспондентивиске таныштырган.

Агентилел 2013 чылда тургустунган болгаш ооң ажылында чедер-четпес, шиитпирлээр нарын айтырыглар хөй болган. 2014 чылда ажылды системажыдып, ажылдакчыларга таарымчалыг байдал тургузары-биле материал-техниктиг баазаны чаартып, септелге ажылдарын кылып, улуг ажылды чоруткан бис.

Бажың-балгат-биле хандыртынмаан, учетта турар өскүс болгаш хайгаарал чок арткан уругларның оочурун хынаар тускай комиссияны тургускан. Ында ТР-ниң Өөредилге, ТР-ниң Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының талазы-биле яамыларының, албан черлериниң, хөй-ниити организацияларының, агентилелдиң, ажаалда-тежээлде болгаш харагалзал килдистериниң төлээлери, өскүс уруглар боттары кирип турар. Ол информацияны интернет четкизинде агентилелдиң сайтызындан көрүп болур.

Республиканың уруглар азырап алган өг-бүлелериниң ассоциациязын тургускан. Уруглар азырап алган өг-бүлелерге билдинмес айтырыглар бо-ла тургустунуп кээр. Ынчангаш Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл кожууннарда уруглар азырап алган өг-бүлелерниң бирги чыыжын эрттирдивис. Аңаа олар арга-дуржулгазын солушкан.

Кожууннарда Өг-бүле болгаш иечашка дуза чедирер төптериң хыналдазын чорутканының түңнелинде Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Өвүр, Кызыл, Бии-Хем кожууннарның удуртукчулары-биле күш-ажыл керээзин күш чок болдурган. Бо төптериң удуртукчулары социал байдалы нарын өг-бүлелериң ажы-төлүн төпке ашкарып-чемгерип, тургузары-биле кызыгаарлаттынмайн, тус черниң чагырга чери, назы четпээннер-биле ажыл чорудар, ажаалда-тежээлде болгаш харагалзал килдистериниң инспекторлары, хөй-ниити чөвүлелдери-биле демниг ажылдап, ада-иелер-биле шыңгыы профилактиг хемчеглерни баш удур чорудар ужурлуг турган.

Бо чылын төп бүрүзү девискээринге ногаа аймаан, картофельди тарыыр, ол болдунмас болза, мал-маган (дагаа, хаван) тудар даалгаларны алган. Агентилел, төптер социал байдалы нарын өг-бүлелерге картофель үрезинин халаска үлеп эгелээн.

Кызыл кожуунуң Элегес-Аксының Өг-бүле болгаш ие-чашка дуза чедирер төвүн агентилелде быжыглаан. Аңаа мини-пекарняны (дериг-херексели бар) ажыдар шиитпир хүлээп алдынган. Ынчангаш төптүң уругларын, сумунуң чурттакчыларын чаа быжырган хлеб-биле хандырып, тус черниң 3 чурттакчызын ажылга хүлээп алыр бис.

Кызыл хоорайда Өг-бүле болгаш иечашка дуза чедирер төптү катап тургусканы — бир улуг чедиишкиннеривистиң бирээзи. Төпке кадыкшылының байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттынган уруглар реабилитация салбырынга кадыын быжыктырып алыр аргалыг апарганы өөрүнчүг.

"Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге" губернатор төлевилелиниң адаа-биле "Чаңгыс өг-бүле — чаңгыс бүдүрүлге" деп мөөрейни 2014 чылда бир дугаар эрттирген болгаш ону ам-даа уламчылаар бис. Кожуун, сумуларда ажыл-агый айтырыы нарын болганда, социал байдалы нарын өг-бүлелерге деткимчени көргүзүп, биче бүдүрүлге ажыдып алырынга идигни, акшатөгерик ажылдап алыр арганы берип, деткээн бис.

Р.Б. КҮЖҮГЕТ.

«Өг-бүле бүрүзүнге — дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг» деп губернатор төлевилелин 2015 чылда боттандырып уламчылаанын деткип, аажок чүүлдүгзүнүп тур мен. Төптеривисте доозукчу класста өөренип турар уругларның 51-и дээди өөредилге черлеринче киргени бисти аажок өөртүп турар. Оларның аразында ТКУ-нуң сөөлгү курстарында өөренип турар уругларывыстың практиказын агентилелге эрттирбишаан, улаштыр ажыл-агый-биле хандырарын кызыдар бис. Социал байдалы нарын өг-бүлелериң бир уруу дээди эртем-билиг чедип алыр болза, дуңмаларын өрү тыртып, ада-иезинге өмек-дөмек болур дээрзи билдингир.

Эрткен чылын "Байлак" дыштанылга лагерин ажыдып, аңаа 3 сезоннуң дургузунда 588, республикадан дашкаар "Тесь" санаторий-курортка 274 уругларны дыштандырган. Уругларның бо чылгы чайгы дыштанылга сезонунга белеткел ажылдары эгелей берген. Бүгү-россияның "Дайынчы акы-дуңмалышкы" хөй-ниити организациязының регионалдыг салбырының "Чүрек-Дөргүн" аржаанының девискээринде "Ада-чурт" шериг-патриотчу лагери-биле керээни база чарган бис.

Шаг-шаандан тура, ада-өгбелеривис чаш ажы-төлүн аартыктаар хамаанчок, улуг аас-кежик деп санап чораанын билир бис. Сөөлгү чылдарда харыысалга чок авалар төрээн төлүн каап, уруглар бажыңынче дужааптар таварылгалар көвүдээни ниитилелди дүвүредип турар. Оларның аразында кадыкшылының байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттынган уруглар база бар. Харыысалга чок ава иштиг-сааттыг үезинде арагалап, таакпылап, харын-даа кара чашпан тыртканының түңнелинде буруу чок бичии чаш инвалид төрүттүнер. Оларны азырап алыр өг-бүлелер база ховар болур. Ада-иелиг уруглар өскүс артып каары аажок хомуданчыг-дыр.

Бо харыысалга чок аваларга үлегерчижек кылдыр кадыкшылының байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттынган маадырлыг өг-бүлелер бар. Олар амыдыралдың бергелеринге торулбайн, ону ажып эртип, уругларын дээди өөредилге чедирип ап, ниитилелдиң төлептиг хамаатылары кылдыр кижизидип чоруурунга чоргаарланыр бис.

Агентилелдиң кожууннарда ажаалда-тежээлде болгаш харагалзал килдистериниң ажылы ам-даа кошкак, чедир тургустунмаан. Чижээ, өскүс уруглар-ның ниити оочурун тургузуп турда, инспекторларның буруузу-биле өскүс уруглар-ның херээнде документилер четче эвес, шын эвес долдуртунган, оочурдан шын эвес уштунган, бажың-балгаттыг уруглар хөйү-биле илерээн. Ынчангаш бо ажылды ам-даа уламчылап, материал-техниктиг баазазын чаартыр дээш, оон-даа өске шиитпирлээр нарын айтырыглар, кылыр ажыл ам-даа хөй. Ону чедип алыры-биле улуг күжениишкинни үндүрүп, ажылдаар апаар бис.

Шончалай ХОВАЛЫГ
белеткээн

М.Б.Кенин-Лопсанның 90 харлаанынга

Чаяан-дөзүнүң камгалакчылары бар

Доктор, профессор Монгуш Кенин-Лопсанга ооң 90 дугаар төрүттүнген хүнүнге телеграмма. Апрель, 2015 чыл.

«1993 чылдың чайын мен «дирлип келген» хамнаашкынның болгаш ооң «дөзү» деп санаттынар Барыын чүктүң он хамнарының бөлүүнге Америка болгаш Европада хамнаашкын шинчилелиниң фондузун төлээлеп чораан мен. Тывага бис ында хамнарның бурун эрги хам чаңчылдарын оттурарынга, катап тургузарынга дуза чедирер сорулгалыг, олардан өөренир база боттарывыстың хамнаашкын эмнээшкининде дуржулга солчуру-биле четкен бис. Тывалар аразындан кайгамчы кижи, профессор Монгуш Кенин-Лопсан биске кончуг дузалажып, чажыт черлер-биле таныштырып, Төп Азияда бодунуң чуртунуң бир онзагайын ажыдып берип турган.

Хамнаашкын культуразын тоовас, харын-даа хоруп турган үеде ону камгалап арттырар дээш бүгү чуртталгазында демисежип, боогдаашкыннарны маадырлыы-биле ажып эрткенин чаңгыс чижектен безин көрүп болур. Ам ооң 90 харлыында ону бодунуң амыдыралының сорулгазынга шынчы болуп арткан кижи деп санаар бис. Демисел, быжыг туруш долган ооң ындыг узун чуртталгазы дээрге, аңаа чаяан-дөзүнүң камгалакчылары кезээде дузалап чораанының демдээ.

Профессор, бо кайгамчык өртемчейге Силерниң узун чуртталганарга байыр чедирип тур мен! Силерниң ажылыңарның сайзыралынга байыр чедирип тур мен! Ол хире чуртталганың улуг дээрбээн, хамнарның, силерниң камгалакчыларыңарның, бистиң шуптувустуң ынчан болгаш ам-даа Тывада долганып турар дээрбээн еттүр изиг байыр!

Билл БРАНТОН,
антрополог эртемден».

Билл. Б.Брантон — Гавайя, Корей, Мурнуу Сибирь, Амур хем дургаар, Төп Сибирь (Якутия, Саха Республика), Төп Азия (Тыва), Европа, Соңгу Кыдат болгаш иштики Моолдуң хамнары-биле кады ажылдап чораан антрополог, эртем доктору. Хамнаашкын шинчилелиниң фондузунуң «Хамнаашкын» деп журналының редактору, Соңгу Дакота штатка Фарго университединге антропология башкылап турган. Амгы үеде ук фондунуң профессор составының көжигүнү, «ShamanismAnnual» журналдың редактору.

Чүс чылдың чаяакчызы

К.А.Бичелдей юбилярга байыр чедирип турары.

Тыванын Национал музейинге бүгү делегейге билдингир, сураглыг хамнаашкын эртемининг дириг эртинези, төөгү эртемнериниң доктору, Тыванын Улустуң чогаалчызы, шүлүкчү, этнограф, чурт-шинчилекчизи, музей ажылының хоочуну Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның 90 харлаан юбилейинге тураскааткан «Чоннуң мерген угаанының болгаш чаңчылдарының кадагалакчызы» деп делгелгениң байырлыг ажыдыышкыны болуп эрткен.

Аңаа бүгү Тыванын интеллигенциязы кээп киришкен. Ук делгелгени эртемденниң ажыл-амыдыралын, эртем ажылдарын көргүскен фото-чуруктар, экспонаттар-биле дерээн. Байырлыг ажыдыышкынны Тыванын алдарлыг артистери Луиза Мортай-оол биле Станислав Ирильдиң күүселдезинге Монгуш Бораховичиниң өскен-төрээн чуртунга тураскааткан «Ыраажы-Хем» деп ыры-биле эгелээн.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды К.А.Бичелдей юбилярга байыр чедирген: «... бистиң интеллектуалдыг өнчүвүс силер. Тыванын эртем болгаш өөредилгезиниң сайзыралынга, келир үениң салгалдарының кижизидилгезинге киирген үлүг-хууңар канчаар-даа аажок улуг. Бо юбилейлиг чылда силерниң амыдыралчы дуржулганар болгаш ханы билиңер республиканың бир берге айтырыы — мөзү-шынар сайзыралының херээнге бараан болуп чоруур»

ТР-ниң культура сайыды А.К.Тамдын: «Монгуш Бораховичиниң чүгле тыва чоннуң эвес, өске-даа чоннарның культуразының онзагай бүдүжүн, мерген угаанын кадагалаарынга киирген үлүү үнелеп четтинмес. Делегейниң кижизи деп адын бадыткаан, янзы-бүрү дылдарда бижиттинген эртем ажылдары чоннуң эртинези, шыгжамыры болур».

Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн М.Б-Х. Кенин-Лопсанга «Кызылдың социал-экономиктиг сайзыралынга киирген үлүг-хуузу дээш» деп медальды тывыскан.

Тыванын Национал музейиниң директору В.С.Чигжит хөй чылдарда кады ажылдаан коллегазынга коллективиниң мурнундан байыр чедирип чылыг сөстерни чугаалааааш, ооң 90 харлаанынга тураскааткан «Тыванын дириг эртинези» деп чыынды номун белекке берген. Ук чыындыда М.Б-Х.Кенин-Лопсан дугайында сактыышкыннар, байыр чедириишкиннери, ужуражылгалар бижиттинген.

90 харлаан хоочунувуска ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламент) даргазы Каң-оол Даваа, ТКУ-нуң, ТГШИ-ниң эртемденнери, Хөндергейден келген дөргүл-төрелдери, «Дүңгүр», «Тос-Дээр» ниитилелериниң хамнары, чогаалчылар, ыраажылар дээш, чыылган чон байыр чедирип, боодал чечектерни сөңнээн.

Алдынай СОЯН.

В.ШАЙФУЛИННИҢ тырттырган чуруу.

«Тыва сценаның эртинелери

Серепаа МОНГУШ:

«Сүзүүм болган театрым»

Тыванын хөгжүм-шии театры бо чылын «Тыва сценаның эртинелери» деп телевилелбиле хоочун артистерин чогаадыкчы ужуражылгаларга көрүкчүлеринге чоок таныштырып турары база бир солун, онзагай эгелээшкин. Апрель 24-те «Тет-а-тет» биче театрга сценаның хоочуннарының бирээзи – Серепаа Дарбан-Хааевна Монгуш чогаадыкчы кежээзинче аалчыларын чалап турар.

Школачы чылдарында ол янзы-бүрү фестивальдарның идепкейлиг киржикчизи, ылаңгыя эштери-биле акробаттыг этюдтар (ол шагда ону пирамида дээр) кылып, хөйнүң база ансамбль ырларынга киржип, уран номчулгада шүлүк чугаалап – школага репетиция дээш маңнап-ла турарга, авазы: «Концерт көргүзер чүве дээш, бо уруг аъш-чем-даа орта чиир чайы чок, аттыг-ла чүве-дир ам» деп чугааланыр чораан. Уран чүүлге ол-ла сонуургалы олчаан өшпээн, ам хоочун артистерниң бирээзи, бүгү назыда ол-ла ынак театрының сценазындан дүшпээн. 70 чылдар эгезинде уран чүүл училищезинге өөренип тургаш, эң баштайгы ойнаан ролю аңаа кайын уттундурар – Степан Сарыг-оолдуң «Чечен биле Белекмаа» деп опереттазында баятан кыс Чиңгиспейниң турамыккай аажы-чаңын сургуул Серепаа шынзыдыр көргүзүп шыдаан.

Оон тура, бо назыда ойнаан рольдарының сан-түүн-даа орта сагынмас, ынчалза-даа ынак рольдары черле турбайн канчаар. Чижээ, «Хайыраан ботта» элээди кысчыгаш Салбакайның ролюн 30 хар ашкыже ойнаан, улуундан бичии кызы төрүттүнүп келирге, ооң адын безин Салбакай деп адап алган. «Ревизор» деп шииде улгады берген Марья Антоновнаның ролюн аныяк назынында ойнап турган. Сөөлгү чылдарда ойнаан рольдарындан – Р.Томаның «Сес ынак херээженде» Луиза, Ф. Буляковтуң «Душтук болган дулгуяктар» деп шиизинде Полина, Э. Мижиттиң «Культегинде» маадыр оолдарның азырап каан авазы Көк-кыс, Россия биле Тыванын демнежилгезиниң 100 чылдаанынга тураскаадып тургускан С.Токаның «Тос чадырында» ооң авазы Тас-Баштыг... Роль бүрүзүн бодунуң «кежинге» чурттап эртпес болза, көрүкчүлерге ол бүзүренчиг эвес, ойнаан ролюң-биле оларга чүүү чугаалап чедирер дээниң билдинмейн баар. Ынчангаш Серепаа Дарбан-Хааевна режиссернуң бүзүреп даандырган ролюн эки күүседир дээш, боду черле алызындан харыысалгалыг кижи болгаш, кончуг-ла кызып белеткенир – ролюн багай ойнаарга ыядынчыг-ла болгай.

Серепаа Монгуш школачы чораашла шүлүк бижиирин шенеп чораан. Келзе-келзе 15 шүлүктүң автору апарган, ооң сөзүнге 6 ыры чогааттынган. Ынак театрынга тураскааткан шүлүүн номчуп көрээлиңер:

Улуг-бичии улус чоннуң
Ужуражып, чугаалажыр,
Сеткил ханып дыштанары
Тергиин өргээ – театр дег
Делгем, чырык бажың кайдал?
Чеден тос чыл нүүрүн көрүп,
Чедишкен ай чырыы ышкаш,
Сылдыстыг дээр октаргайны
Чыыра тыртып сорунзалаан
Хуулгаазынныг театрым.
Алдын-сарыг көжегелиг
Аажок чараш театрым.
Изиг-изиг тыныштардан
Чылыш кыннып, чүрээвисти
Чылдып кээрге, өөрүнчүүн!
Адыштарның часкаашкыны
Артында-ла аялга дег
Кандыг кончуг сүрлүг чүвел?
Ынакшылым чүрээм долган
Ыдык-сүзүүм театрымда.

Эң уттундурбас гастролю: чылдың чазын «Культегин» деп ш Турцияның Адан хоорайга көргуск Серепаа артист хуулгаазын тоо сактып чоруур. Даштыкы чуртче ш

«Сес ынак херээженде» Луиза.

күүседикчилери-биле кады ооң би гаар гастролю ол болган. Чогум т ооң мурнунда өске көргүзүг-биле Ту чедип, Стамбул хоорайга түрк ды чоннарның «Тюрксой» байырлалы киришкеш келген. «Культегинни» ойн гастроль үезинде Серепаа боду хуу да бүдүү девидеп чораан, ынчанг канчаар, Италия, Испания, Франц Япония, Куба дээш, даштыкы улуг чурт боттарының эң дээре шиилерин ын эккелген. Тывалар Турцияга дыка онза ойнаан, ындыг-даа болза, баш зал долдур олурган салдыг-салдыг лер, арыннарын думаалай-биле шып херээженнер кандыг-даа харыы ч шыпшың болурга, артистер иштин арай хөлзеп, кандыг аай чоор, оюну бо улуска таарышпааны ол чоор бе д сагышсырап пат болганнар. Шии т бээрге, ам-на көрүкчүлерниң адыш ч каашкыны диңмиттелдир чиртиңей берген. Турция оларны агаар-бойдузу база сеткилиниң чылыы-биле хүлээп а каас-чаражы, онзагайы, сайзыраңгы арыг-силии, кылаң суглуг далайы, серг шиник кижилери-биле магадаткан. «Б хире назыда ам ындыг гастроль мен каяа турар» деп, Серепаа Дарбан-Хаа евна магадал болгаш хараадал холушк сеткилин чажырбады.

Ажырбас, артист кижиде назы кай боор, шыдаар болза, чүс-даа харлыын чедир сценадан дүшпейн барып болу Бо чылын 100 харлаан актер Владим Зельдин канчап 90 усчок ашкыже, бу вектиң юбилейинге чедир аныяктар алдырбайн ойнап турган-дыр. Шыка ла, баштак эвес, артистер кеззэде ч карааанда, боттарын эки алдынып билир биле катай, көрүкчүлериниң өөрүп четт ген сеткилиниң чылыг энергиязы олар кеззэде чалыыткадып чоруур болгай Ынчангаш артистер шупту бойдус чаяа харындан аныяк көстүрлер. Театрнын э чараш актрисаларының бирээзи Серепа Монгушка ам-даа хөй рольдарны, сцена узун назынны көрүкчүнүң өмүнээзинде күзеп каайн.

Надежда ЭРГЕ

Чуруктарны хуу архивтен алган

«Шын» солуннуң 90 чылынга

ХООЧУН ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ СҮМЕЛЕШТИВИС

Апрель 16-да «Шын» солуннуң редакциязында оон мурнунда бистиң солунга ажылдап чораан хоочуннар-биле ужуражылганы коллектив эрттирген. «Шын» солуннуң чырыкче үүнүп эгелээнинден бээр 90 чыл болган келгени-биле холбаштыр юбилейлиг хемчеглерни канчаар эрттирерингe хамаарыштыр амгы ажылдакчылар база хоочуннар санал-онаалдарын үлешкен. «Шын» солуннуң кол редакторунуң алдын-дужаалынга ажылдап чораан журналистер Владимир Чадамба, Артур Хертек, кол бухгалтерингe хей чылдарда ажылдаан Алдын-ыс Монгуш болгаш өскелер-даа ажылдап чораан дуржулгазын сактып, арга-сүмезин каткан.

Хей чылдарның дургузунда чаңыс коллектив – «Шын» солунга ажылдааш, республиканың ажыл-амыдыралынга идепкейлиг киржип, аныяк солунчуларга детгижилеп ажылдап чораан хоочуннарны шаңнал-макталдарже киирер шиитпирни коллектив хүлээп алганын, 90 харлаан солуннуң ажыл-амыдыралынга хамаарыштыр дептер-альбомну чырыкче өндүрер, юбилейлиг байырлыг орулды сентябрь айда эрттирер солунга салдынганын редакторнуң үлгээлгезин күүседип турар А.М.Монгуш дыннаткан.

Бо салдынган сорулгаларны ажыдып алырынга хей акша-төгерик негеттинер апаар, ынчангаш солуннуң редакциязы шимченгир, чогаадыкчы ажылдап, кожуннарже үнүп, чон-биле сүмележип, оларның дуза-деткимчезин чедип алырын хоочуннар сүмелээн. Шыдал-быралыг коллективтер, бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар-биле дугуржулгаларны кылып, үгле акша эвес, а янзы-бүрү орнажылга (мал-маган, бараан аймаа) аргазын ажыглаар болза, байырлалда хей номчукчуларын, авторларын чыыр аргалыг болурун арга-дуржулгалыг хоочуннар чугаалаан.

Оон аңыда ужуражылга-хуралга ажыл-агыйжы чугаа база болган. Солун арнында үнүп турар материалдарның утка-шынарынга, чырыдып турары темаларынга, ажылдакчыларның акша-шалыңынга, солуннуң тиражынга хамаарыштыр эскериглерин үлешкен. Ылаңгыя 2015 чылды редакция барык миллион рубль чыгыы өрелиг уткааны хоочуннарны хомудаткан. Үге ындыг байдал тургустунуп келгенин кол бухгалтер Д.Ө.Лопсандан айтырганнар. Оон чылдагааны солуннуң тиражының батканында болгаш субсидия шилчидилгелериниң саадап турарында дээрзин ол тайылбырлаан. Шугумчүлел чөптүг болуп, солуннуң удуртулгазы, бухгалтерия өре-ширеден дарый уштунарының аргаларын тып, ажылдакчыларның акша-шалыңын үе-шаанда төлеп берип турарын чедип алыры чугула дээрзин хоочун журналистер чугаалаан. Үе-шаг өскерлип-даа турар болза, журналист кижиниң шимченгир, чогаадыкчы чоруундан болгаш удуртукчуларының үстүү органнар-биле харылзаа тудуп билириндeн хей үүлдер хамааржыр дээрзин олар сагындырган.

2015 чылды Чогаал чылы, Улусчу езу-чаңчылдарның чылы кылдыр чарлаан болганда, аңаа «Шынның» киржилгези канчаардаа аажок улуг болур ужурлуг. Үге дизе «Шын» төрээн тыва дылывыста үнүп турар дың чаңгыс хей номчукчулар, чагыдыкчыларлыг солун-дур. Чон ону деткиири чугаажок, ынчалза-даа чазакчагырганың деткимчези үүдeн артык херек деп түннелди хуралдың киржикчилери үндүрген. Ылаңгыя кол редакторну дарый бадылаары юбилейлиг солуннуң ажыл-чорудулгазынга канчар-даа аажок чугула.

Тыва парлалгаже кичээнгей кошкаан дээрзин үүлдүгзүнмес аргажок. ТР-ниң Чазаанда, удуртуп турар яамыда-даа тыва солуннарны сайгарып, арга-сүме кадып, чедер-четпестерин айтып, олар дээш харыысалга ап орар тыва дылдыг кижи чок. Оон түннелинде январь айда Парлалга хүнүнде тыва дылдыг солунчуларның бижээн ажылдары чогуур үнелел албаан. Солуннуң эң кол жанрлары болур репортаж биле очерк жанрын мөөрейниң негелдезинден ап каапканы канчап-даа таарышпас. Парлалга, ылаңгыя солун ажылы хүн бүрүнүң репортажтары, төлептиг кижилер дугайында улуг хемчээлдиг очерктер чокта солун эвес болгаш долу эвес болур. Жюри конкурстуң түннелин шиитпирлекчи, бадылаашкынныг хурал эрттирбейн, «дөңгүр-оолдап» үндүрген. Жюри кежигүннериниң аразында арга-дуржулгалыг солунчулар чок, шупту радио-тележурналистер болган, ынчангаш шаңналдар үгле оларның коллегаларынга база бир-ийи орус дылдыг журналистерде барган. Мөөрейниң негелделеринден чамдык жанрларны ап каар, ап кагбас дугайында айтырыгны (мөөрейниң дүрүмүнге өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны) журналистер эге организацияларының даргалары бактаап турар ТР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң хуралынга шиитпирлээр турган. Ындыг турбуже ону ТР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының хүлээлгезин күүседип турар Э.С.Лифанова чаасканн шиитпирлеп каапканы ол-дур. Бо айтырыгны дуржулгалыг журналистер-биле база чугаалашкан бис, оларның санал-онаалы-биле мээнии дөмей болду. Келир Парлалга хүнү солунчуларныы, парлалга ажылдакчыларыныы эвес, а радио, телевидение ажылдакчыларыныы апарбазы-биле «Чонар-даш бийир» («Агальматолитовое перо») журналистер мөөрейинге хамаарыштыр зде көөр үүлдер хей. Мөөрейниң негелделерин баш удур чарлаар турган. Тыва дылдыг солунчуларның киржип турары чаңгыс-ла конкурузувус ол ышкажыл. Орус дылдыг журналистер российжи деннелдиң кандыг-даа конкурстарынга киржип болур аргалыг. А бистер ону очулдурар апаар бис, тывазындан орузунче. Ынчан дылдың езулуг амданы, аяны чиде бээри кымга-даа билдингир. Радио-телевидение ажылдакчылары «Микрофон» сиилбип чураан аңы конкурс-шаңналдан үүге тургузуп ап болбазыл? «Чонар-даш бийир» солунчуларныы, парлалга ажылдакчыларыныы-дыр. Радио база тележурналистерниң профессионал байырлалының хүнүн безин аңылап каан ийик чоп.

Тыва дылдыг солуннарны кызырып, школада тыва дыл кичээлдериниң шагын оранчок эвээжеткенин билир бис. Ам келзе-келзе, тыва парлалганың оруун дуглап эгелээни ол бе? Ол хиреде 2015 чыл — улусчу езу-чаңчылдар чылы. Ам болур улуг чыышка тыва дылдыг журналистер бо четпестерге хамаарыштыр айтырыгны шыңгыы тургузаалыңар. Оон башка чоннуң солуну «Шынның»-даа келир үезин бодаарга, муңгаранчыг-дыр.

Светлана БАЛЧЫР.

ЭШ-ӨӨРНҮҢ СҮМЕЗИ – ЭРТЕНГИ ХҮННҮҢ ХАЙЫРАЗЫ

(Уланчызы. Эгези №№ 21,27,33,34,36 «Шында»).

Бистиң өг-бүлевис картофель, огазны тарып өстүреринiң шеелдезин Бай-Хаакка, Бии-Хемниң адыңга, Кызылга Орбита болгаш авилин мугулдурунда дачаларга адувустуң дуржулгаларывысты ыгыглап, чылдың-на багай эвес кутту ап келдивис.

Тыква 10-15 кг чедир улгады ор чорду, 2009 чылда морковь шоодай чеде берген. Сөөлгү лдарда садыгдан согуна, чесок, ногаа консерваларын, варене, повидло сатпас апарган бис.

Ногаа, картошка өстүреринге нуургалдыг аныяктарга мээң ем: баштайгы чылдарда ыяап-6-12 сотка шөлге долдур-ла ыыры албан эвес. Картошны 1 сотка черге олуртуп алза рбас. Ол дээрге 100 м² азы 10м чер-ле-дир. Оон 400-450 картошканы өстүрүп ап болур, умаа-биле 5-7 шоодай диК. Кижи бодунуң сонуургалын, елин амыдыралга херек кырынБоттандырып алырда, арга-дурталыг кижилерден айтырып, нуттунуп, солун-сеткүүлдерде ээн сүмелерни үзе кезип, шыг чорааш, өөренип алыр. "XX чылда Тыванын алдарлыг илери" деп күруне номунда ежиттинген, эки таныырым, жип чорааным (ам бистиң ыста чок), үе-шаанда меңээ езин берип чораан Монгуш лдүрешович Достак-оолдан дыг айтырыг салдым: "Силер үннерде ажылдап чоруур тыва таларның аразындан ГАЗ-69 машиналыг, дачалыг болгай р, ынча хей акшаны канчап п ап болур үвел?" Оон харыыКижи боду бүдүрген ногаа, каралыг болза эки, черден чыып олур кат, мөөгүнү боду белеталыр ышкажык" — дээн бол. Ол акый хей чылдар дургузунда мээң өзүмнер (рассада) өстүрер арбуз, дыня тарыыр талазы-биле башкым, сүмелекчим чораан. Оон дугайында мээң адааным номда бижээни: "... ол төрээн черинге көдээ ажыл-агыйга бичиизинделе кедергей ынак болуп өскен ... Чаңгыс чер-чурттугларының аразындан ол хамыкты мурнай дээди эртемниг агроном болган". Ажылга ынак эрес-кежээзи-биле ол 80 хар ажыр чурттады.

База бир таварылга. Дадар-оол Сангыр-оолович Монгушбиле Азас садыындан аъш-чем садып тур бис, часкаар үүве. Мен бажыңымда чээннерим, оолдарым хлеб чаап чизин дээш, "кабачковая икра" деп консерва садып алдым дээримге, эжим тургаш мени мынча деп чемеледи: "Ону үүге садып чоруур үвел, тарып, өстүрүп алгаш, боду хайындырып албас үүве бе". Ам бистиң огородувуста күскээр кабачоктарның кандыызын чок дээр: агы, ногааны, сарыы, көгү, борбаа, шөйбээ-даа дээш ...

Ам база бир башкымны демделээр бодай-дыр мен. Оон адын Иван Александрович Остапец дээр. Ол — тудуг инженери кижи, украин омактыг. Кызыл хоорайда туттунган хей каът бажыңнарны тударынга оон киирген үүлехуузу уттундурбас, ол-ла чай чок ажылдап келген хирезинде ногаа өстүреринiң мастери. Оон хары ам 80 ажыг.

Иван Александровичиниң база бир өөреникчизи Тыванын ГШИниң улуг эртем ажылдакчызы Алдын-оол Кангаевич Канзай. Олар хоорайның Красный партизан кудумчузунда боттарының чурттап олурар беш каът бажыңының чанында бичии чалдар кылып алган, үгле боттарынга чедер эвес, харын-даа төрелдери болгаш аалдап келген эш-өөрүнге четчир ногаалар дүжүдүн хей чылдарда тарып, ажаап ап турлар. Тыва кижиниң кежии малда дээр. Остапецтиң ногаа өстүрер салымчаяаны украин ада-ызыгуурундан келген ханында.

Мээң база бир кол "чөвүлекчим" – хей чылдарда чагыдып ап турарым бүгү Россияга билдингир огород, сад өстүрер талазы-биле мергежээн ногаажылар, садчылар болгаш эртемденнерниң эки сүмелерин чырыдып турар сеткүүлү "Приусадебное хозяйство".

ӨЗҮМНЕРИМ, ӨЗҮҢЕР-ЛЕ!

Хааржакчыгаштарда, стаканчыгаштарда үрезиннерни чажып тарып алдывыс. Ам баштайгы ногаан өзүмнерниң көстүп кээрин манаар бис. Ол-ла болгай, шала шык кылдыр суттарып каанывыс хааржактарда хөрзүннү үттей чара теп, күзүн биске чемижин бээр өзүмнеривис көстүп келдилер. Кайы хире үе болгаш, көстүп кээрин көрээлиңер: томат - 10, перец, баклажан - 14-15, кабачок, патиссон - 10, огурец, капуста - 7-8 хире хонгаш көстүп кээр. Бо айтып орарым чижек хуусаа хонуктардан үрезиннерниң шынарындан, хөрзүннүң агаарының чылыг, соогундан, үрезинниң кайы хире хаңдыр чажып каанывыстан база хамааржыр. Мээң дуржулгам: хааржакчыгашты, хөрзүнну, үрезинни үе-шаанда белеткээш, үрезинни чажып тарааш, суттаргаш чылыг батарея, печка чанынга салып кааш, үрезиннер үүгле ак удазын азы борбак ак баштыг өзүмнер көстүп орда, ам-на чырык соңгага аппарып салыптар мен. Бо таварылгада чылыг черден соңгаже салырын озалдадып болбас, өзүмнер узааш туруп бээр, оон орнунга үр-даа болгаш өзүп кээр болза, чаңгыс аай соңгага турганы дээре. Томат өзүмүн бир дуржулгалыг ногаажының өстүрүп турганын айтып көрейн. Өзүм тарыыр хей чер, улуг хааржактар белеткеп, дажып турбазы-биле 3 литр банказының чартыын хөрзүн-биле долдургаш, суттаргаш үрезинни чашкаш, хөрзүннү таптай баскаш, оон кырынга 0,5 чартык сантиметр хире хөрзүн-биле үрезин кырын шуглааш база катап таптааш, банка аксын клеёнка-биле дуй шарааш, чылыг черге салып каар. Өзүм чаа-ла үнүп, көстүп эгелеп турда, марля-биле клеёнканы солааш база-ла тургузуп каар. Оон соонда ийи ёзулуг бүрүлерлиг апарган өзүмнерни тускай чазап алган чидиг ыяш хүүрекчигешбиле камныг тура каскаш, ам-на стаканчыгаштарга зде олуртур. Өзүмнерни зде олуртурда баштай эки шыгыдып суттарар болза эки. Өзүмнер үнүп көстүп келген соонда, кол-ла кичээнгей салза чугула үүве, өзүмнер хөлүн эрттир узаваын болдурбас болза эки. Ону кылырда үүнү кылза экил дээрге, бир дугаарында дүнеки-даа, хүндүскүдаа чылыы (температуразы) аргалыг-ла болза шала сериин, харын-даа чырык болгаш сооксумаар соңгаларга тургусканы дээре. Ындыг болганда, соңганың иштики рамаларын март эгезинде ужулгаш, чаңгыс каът соңгага өзүмнерни чаңчыктырып болур. Дуржулгалыг ногаажылар өзүмнерлиг хааржакчыгаштар тургускан соңгаларга аккыр көжеге пестерни азып алырын сүмелеп турар. Ындыг көжеге-биле өзүмнерни изиг батереялардан дүне-даа, хүндүс-даа дуглап алыр. Ол чайынналчак көжеге чырыкты улам немээр. Өзүмнерге чырык хей-ле болган тудум, олар эки шынарлыг болур. Өстүрүп алган өзүмнеривисти өске хааржактарга азы чаңгыс-чаңгыс өзер кылдыр стаканчыгаштарга зде олуртурда, эң улуг төп дазылчыгажының бажын үзе шымчыктааш, олуртур-болза эки. Үүге дизе, өске дазылдары көвүдээр болгаш күш кирер. Өзүмнерни зде олуртуп турар үеде, харын-даа чартык хүн азы бир хүн бурунгаар эки суттаргаш, бир неделя-даа дургузунда суттарбайн барып болур. Бо бижээним өзүмнер өстүреринiң аргалары томат өстүреринге хамааржыр.

Тыква уктуг ногаалар өстүреринiң дугайында каш сөс. Ол болза огурец, кабачок, патиссон, тыква база арбуз. Оларны эрте бажыңга стаканчыгаштарга өстүргеш, огородка олуртур үези чедип, чер чылый бээрге, дазылдары «шалдаңнаны» бербес кылдыр хумагалап тургаш, огородта чалдарга олуртур дээн болгай бис. Бо адааныбыс ногааларның өзүмнериниң хөрзүнүн улгаттыраргa, олар эки шынарлыг өзерлер.

Стаканчыгаш деп сөстү хей катап айыткан мен. Чижээлээрге, помидор өзүмүн чара чаңгыс-чаңгыс кылдыр олуртурда, шала улуг, бедик чук савалар азы хааржактарга оларның санын эвээш, аразы ырак кылып алыры чугула. Бичии, эвээш чер кирер стакан сава шилип алыр болза, өзүм эки шынарлыг, күштүг, мочак дазыл бербейн баар. Үнүштерниң бир сыптан бээр дүжүдүнүң эвээш, хейү колдуунда оон дазылының чоон, шыыраандан хамааржыр. Өзүмну эки күштүг дазылдыг кылдыр өстүрерде, оон дазылын (стаканын) баштай чарыындан бичии-ле хей хөрзүн-биле долдуруп алыр болза эки, оон соонда каш-даа катап хөрзүнну чоорту бичиилеп немээр. Ынчан өзүмнүң дазылы чоонап улгадып өзүп эгелээр. Үрезиннер чажар хааржактың, стаканның бедии 15 см болза, оон иштинге хөрзүннүң бедии 11-12 см турар ужурлуг. Өзүмнер суттарар суттну эрес-кежээ ногаажылар эрте чазын-на хардан саваларга белеткеп алыр. Азы чаашкын суу-биле суттарарга, улам эки өзүүчел болур.

(Уланчылыг).

Дандар-оол ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың девискээринге өртке удур онза чурумну тургузарының дугайында

2015 чылдың апрель 13 №177 Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де «Өрттүң айыыл чок чоруунуң дугайында» №69-ФХ Федералдыг хоойлуга, 2004 чылдың декабрь 29-та Тыва Республиканың «Тыва Республикага өрттүң айыыл чок чоруунуң дугайында» №1168 УХ-1 Хоойлузунга дүүштүр, өртке айыылдыг часкы-чайгы үениң тургустунганы-биле холбаштыр чурттакчылыг черлерге болгаш өнчүүнүң кайы-даа хевирлериниң объектилеринге өрт айыылын болдурбас, бойдустуң улуг хемчээлдиг азы техногенниг өрттериниң үнер чоруун чайладыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 2015 чылдың апрель 13-тен май 4-ке чедир Тыва Республиканың девискээринге өртке удур онза чурумну тургузар.

2. Өртке удур онза чурумнуң күштүг болуп турар үезинде Тыва Республиканың девискээринге өртке удур немелде хемчеглерни чорударының планын бадылаар.

3. Өртке удур онза чурумнуң күштүг болуп турар үезинде өрттүң айыыл чок чоруунуң дараазында немелде хемчеглерин тургузар:

арга-арыгже хамаатыларның кирер чоруун болгаш ынаар транспорт аймаан эрттирерин, арга-арыг ажыл-агый черинге бүрүткел эртпейн арга иштинде ол үеде кандыг-даа ажылдар кылырын кызыгаарлаар;

арга-арыг иштинге одаглар кыпсырын, артынчыларны болгаш бок аймаан өрттедирин хоруур.

4. Көдээ сумуларның болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнары боттарының харыылаары девискээрлеринге өртке удур онза чурумну апрель 13-тен тургузар, ооң күштүг болуп турар үезинде өртке удур айыыл чок чоруктуң негелделерин ажылдап кылыр.

5. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан-езузунуң сайтызынга болгаш «Эрге-хоойлу медээлериниң албан-езузунуң интернет-порталынга» (www. pravo.gov.ru) киирер.

6. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

2015 чылдың апрель 13-те Тыва Республиканың Чазааның №177 доктаалы-биле бадылаттынган

Өртке удур онза чурумнуң күштүг болуп турар үезинде Тыва Республиканың девискээринге өртке удур немелде хемчеглерни эрттиреринің планы

Хемчеглерниң ады	Күүседир хуусаазы	Харыысалгалыг черлер
1. «Кеззэде белен чоруктун» дээштиг үезинде Тыва Республикага онза байдалдың чурумун 2015 чылдың апрель 13-тен киирериниң дугайында ТР-ниң Чазааның доктаалының төлевилелин белеткээр	2015 ч. апрель13	ТР-ниң ХК болгаш ОБ агентилели
2. Чурттакчылыг черлерни, а ол ышкаш аңгы турар объектилерни, көдээ ажыл-агый черлерин, малчыннар турлагларын, электри дамчыдылга, харылзаа шугумнарын болгаш ретрансляторларны долгандыр турар черлерни аңдарар	2015 чылдың апрель 20-ге чедир	муниципалдыг тургузугларның чагыргалары, Көдээ ажыл-агый яамызы, «Тываэнерго» ААН, «Тывасвязьинформ» ААН
3. Чурттакчылыг черлерниң чер участоктарынга, чоогунда девискээрлерге, көдээ ажыл-агыйның черлеринге одаглар кыпсырын, бокту болгаш кургаг сигенни өрттедирин хоруур	онза чурумнуң күштүг болуп турар бүгү үезинде	муниципалдыг тургузугларның чагыргалары, Көдээ ажыл-агый яамызы, «Тываэнерго» ААН, «Тывасвязьинформ» ААН
4. Одаглар кыпсырын хоруур, чурттакчылыг черлерже болгаш арга-арыгже шилчип болур хову өрттерин болдурбас сорулга-биле чурттакчылыг черлерге болгаш оларның чоок девискээрлеринге хайгааралды аттыг, чадаг боттандырар	онза чурумнуң күштүг болуп турар бүгү үезинде	муниципалдыг тургузугларның чагыргалары, «Өртке удур федералдыг албанның 1 отряды» федералдыг албан чери, өртке удур эки тура улусчу дружиналар.
5. Хем-сугларже баар оруктарны, а ол ышкаш хоорайларның болгаш көдээ суурларның чоогунда өрт өжүрер суг алыр черлерни чогумчалыг кылдыр тургузар	2015 чылдың апрель 20-ге чедир	муниципалдыг тургузугларның чагыргалары, «өртке удур федералдыг албанның 1 отряды» федералдыг албан чери
6. Чурттакчылыг суурларга болгаш аңгы турар объектилерге өрт дугайында дарый дыннадыр кылдыр телефон азы радио харылзаазын тургузар	2015 чылдың апрель 20-ге чедир	муниципалдыг тургузугларның чагыргалары, «Тывасвязьинформ» ААН
7. Чурттакчы чонга өрттүң айыыл чок чоруунуң талазы-биле тайылбырны болгаш өөредилгени организастаар, өртке удур темага көргүзүг материалдарын белеткээр болгаш тарадыр. Бажыңнар чанының участоктарынга 200 литрден эвээш эвес суглуг доскаарларны тургузарының эргежок чугулазының дугайында чон ортузунга тайылбыр ажылын (чыыштарга, хуралдарга) чорудар	онза чурумнуң күштүг болуп турар бүгү үезинде	муниципалдыг тургузугларның чагыргалары, Россияның ОБЯ-зының Тывада Кол эргелели, «өртке удур федералдыг албанның 1 отряды» федералдыг албан чери, Арга-арыг талазы-биле күрүне комитеди, «Тывасвязьинформ» ААН
8. Өрт үнген таварылгада чурттакчы чонга ыыткыр медээ чедирер тургузугларның бүдүн-бүрүнүн хынаар	2015 чылдың апрель 20-ге чедир	муниципал тургузугларның гыргалары
9. Муниципалдыг тургузугларның азы чурттакчылыг суурларның ажыл-амыдыралын хандырып турар объектилерниң камгалалын күштелдирер	2015 чылдың апрель 15-ке чедир	муниципалдыг тургузугларның гыргалары
10. Өртке удур онза чурум тургустунган девискээрлерниң даштынче чурттакчы чонну көжүреринің планнарын тургузар	2015 чылдың апрель 20-ге чедир	муниципал тургузугларның гыргалары
11. Өртке удур хемчеглерни чогуур үезинде боттандырар, арга-арыг өрттерин болдурбазының, шегледириниң болгаш шалыпкын өжүреринің талазы-биле хемчеглерни чогуур үезинде алыр, а ол ышкаш арга-арыгга үүлгедиишкиннерни болдурбас сорулга-биле аңаа хайгааралдарны организастаар	онза чурумнуң күштүг болуп турар бүгү үезинде	Арга-арыг а агыйының талаз ле күрүне комит
12. Арга-арыг иштинге автомобильдерниң аргыжар чоруун кызыгаарлаар талазы-биле хемчеглерни алыр	онза чурумнуң күштүг болуп турар бүгү үезинде	ТР-ниң ИХЯ, Арга-арыг ажыл-күркому, муницип дыг тургузуглар чагыргалары
13. Озалдыг байдалдың тыптып турарының, ону шалыпкын болгаш чогуур үезинде чайладырының дугайында медээлер солчурунуң, а ол ышкаш хемчеглерни күүсеткениниң дугайында Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада Кол эргелелиниң оперативтиг дежурный ээлчээнче дамчыдарының талазы-биле кожуунуң бүгү албаннарының кады ажылдажылгаларының талазы-биле муниципалдыг тургузугларның чаңгыс аай дежурный-диспетчер албаннарының ажылын организстаар.	онза чурумнуң күштүг болуп турар бүгү үезинде	муниципалды тургузугларның гыргалары

Тиилелгениң 70 чыл оюнга уткуштур Өвүр кожуунуң Солчур сумузундан чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, тыва эки турачылар М.Д. Биче-оолга, Даваага болгаш Б.Д. Конгарга тураскааткан 2015 чылдың май 3-те Солчур су дараазында спортчу маргылдаалар болурун чарлап, чалап тур бис.

1. 64 улуг мөгелериң хүрежи
2. Үш хевирге аттар чарыжы.

Оргкоми

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский кожуун» посту заявление от индивидуального предпринимателя **Сваловой Валентины Октяб** №79 от 06.02.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номе 17:09:1101002:2 по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольс район, местечко Алдыы-Доргун села Кара-Чыраа с общей площадью 50000±957 в аренду на 49 (сорок девять) лет для оздоровительной деятельности из категори мель особо охраняемых территорий и объектов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликова данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун нимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республ Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 8394452114

Главный специалист Сут-Хольского кожууна по имущественным и земе ным отношениям Ч. МОНГУ

Извещение о проведении открытого аукциона

1. **Наименование организатора торгов:** администрация Чаа-Хольского кожууна Рес лики Тыва. Адрес: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8. Тел/ 8 (39443)21565, тел.21390.

2. **Основание для проведения открытого аукциона** - постановление администра Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва от «14» апреля 2015 г. №130 «О проведении торгов в форме открытого аукциона по продаже земель участка».

Предмет аукциона	Адрес земельного участка	Кадастровый номер	Разрешенное использование з/у	Площадь (кв.м.)	Начальная (стартовая) цена продажи (руб.)	Шаг аукциона (руб.)	Разм задат (руб.
Земельный участок	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Даваа Самбуу, дом 6 «а»	17:14:0101027:308	Для ведения огородничества	1000	1300	65	260

3. **Осмотр земельных участков производится** с момента опубликования д ного извещения в рабочие дни до 12.05.2015 г. с 10 до 12 часов.

4. **Открытый аукцион состоится: «20» мая 2015 г. в 09.00 ч.** по адресу: Республ Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8.

5. **Заявки на участие в открытом аукционе принимаются** организатором а циона с момента опубликования данного извещения в рабочие дни с 9 до 17 часов по адре Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, 1 этаж.

Прием заявок завершается **«12» мая 2015 г. в 17 часов.**

Председатель администрац Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва С. Сарбан

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар **А.М. МОНГУШ.**

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская,100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5624. Чагыг 42. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникацилар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүрүткэн Херечилелдиң дугаары — **ПИ № ТУ17-00068.** Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылар дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.